

169707

Ex libris Congregationis Pauperum Sororum
Ludimagistrarum de Domina Nostra.
Coloczae.

Magy. III.

20.

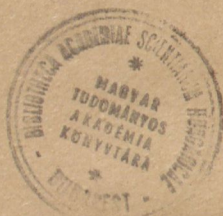
07 2 7

**MTA
KIK**

0 00006 14699 3

169707

512504

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

I. 1.

NYELVTÖRTÉNETI MÓDSZERTAN.

ÍRTA

GOMBOCZ ZOLTÁN.

I.

I. A történeti nyelvtudomány egy évszázadnál hosszabb multra tekinthet vissza. Több mint száz esztendő telt el azóta, hogy 1819 tavaszán GRIMM JAKAB „Német nyelvtan“ának első kiadása megjelent. „Az a gondolat, hogy a német nyelv történetének megírására vállalkozzam, — írja GRIMM az előszóban — már régóta élénken foglalkoztatott. Az ónémet források szorgalmatos olvasgatása közben nap-nap után olyan alakokat és tökéletességeket vettem észre, amelyekért mi, nyelvünk mai állapotát véve szemügyre, a görögöket és rómaiakat irigyelni szoktuk; nyomok, amelyek emebben töredékesen és mintegy megkövülten fennmaradtak, lassanként világosakká lettek előttem, s az átmeneteket megfejtettem, ha az újat a középső mellé soroltam, s ha a középső a régivel kezét fogott. Egyszersmind feltűnő hasonlóságok mutatkoztak a testvérnyelvek között s egymástól való eltéréseiknek eddig észre nem vett viszonyatai. Ezt a folytonos és megszakítatlan kapcsolatot legapróbb részleteiben is kikutatni és előadni nagy és fontos feladatnak tetszett s tervem kivételében olyan tökéletességre törekedtem, hogy az, amit valójában nyújthattam, messze a terv mögött maradt.“ Ezek a szavak egy új tudomány-
nak, a régi normatív nyelvtan örökébe lépő történeti nyelvtudománynak a beköszöntő szavai.

Ma, egy évszázad távlatából, világosan látjuk azt az eszméáramlatot, amelyben a „Német nyelvtan“ gondolata megszületett. Az első történeti nyelvtan a romanticismus talajából sarjadt ki. A német romanticismus minden más költői iránynál mélyebb és közvetlenebb hatást gyakorolt a német tudomány fejlődésére. A romantikus szellem térhódításából elsősorban a német középkor tanulmányának, az ónémet filológiának volt haszna. De átesapott a romantikus szellem a többi szellemi tudományok

területére is; nemcsak SCHELLING és STEFFENS filozófiája, BERNHARDI nyelvtudománya is, s mindenekelőtt GRIMM JAKAB nyelvtörténeti felfogása is közvetlenül a romantikus költészet forrásából fakadt.¹

Mindamellettt feltűnő, hogy GRIMM a közvetlen ösztönzést munkája megírására egy olyan tudományszak részéről nyerte, amelyben a történeti szempont kizárólagos alkalmazásának jogossága sokkal inkább vitás lehetne, mint a nyelvtudományban. GRIMM „Német nyelvtana“ nem ok nélkül van SAVIGNY KÁROLYNAK, a történeti jogi iskola megalapítójának ajánlva, annak a SAVIGNYNAK, aki a fiatal GRIMMRE marburgi diákévei alatt valamennyi tanára közül a legnagyobb hatást gyakorolta, s kihez GRIMMET egész élete végéig a barátság és tisztelet szálai fűzték.² Nemcsak a kezdő félénk elfogultságát győzte le SAVIGNY, s indította szellemét szabadabb szárnyalásra, hanem, amint GRIMM a nagy lelkek nemes szerénységével ismételtelen hangsúlyozta, tudományos törekvéseinek egész életére irányt szabott. Tőle tanulta meg az igazi induktív kutatást, azt a törekvést, hogy az igazi, tiszta forrásokból merítsen, amelyeknek vizét a „doctrína“ nem zavarta meg; tőle tanulta meg jogi intézményeket történeti szemmel vizsgálni, tőle „das Sein aus dem Werden zu begreifen“.

1814-ben jelent meg SAVIGNY híres vitairata: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, amelyben először fejti ki felfogását a nyilvánosság előtt. „A jogélet, írja SAVIGNY, az egyetemes népélet szerves része; amaz épp úgy, mint emez, szükségszerű történeti fejlődésében az általános emberi lelket tükrözteti vissza az egyes néplelkek egyéni keretei között. Valamint egy nép nyelvét, különösen az őskorban, belső ösztön teremti meg, úgy a jog is, különösen a régibb korszakokban, a nép felfogásából, világnézetéből közvetlenül sarjadzik ki, a mindennapi élet szükségleteinek és az általános jogérzetnek megfelelő alakban. S valamint később a nyelvet a grammatikusok művelni kezdik, de ők is csak a nyelvszellemmel s népszokással harmóniában fejleszthetik, úgy a jog is fejlettebb viszonyok közt jogászok és törvényhozók kezébe kerül, kik szintén csak arra vannak hivatva, hogy a népi-nemzeti felfogást továbbfejlesszék, a már meglévő csirákat megérleljék, nem pedig arra, hogy tetszésszerű új jogi tartalmat állapítsanak meg. Nem az egyesek tudatos működése, hanem a tudattalanul továbbterjedő jogáramlat a döntő, akár úgy, hogy rögtön szokásjoggá sűrűsödik, akár úgy, hogy hivatásos jogászok közremunkálása folytán mint joggyakorlat vagy törvény nyer kifejezést. A jog tehát épp úgy, mint a nyelv és a szokás, az ösztönyszerűleg működő népszellem alkotása, s az általános műveltségi viszonyokkal együtt lassan, szervesen fejlődik.“

Íme SAVIGNY munkájának gondolatmenete. Midőn GRIMM, a hú tanítvány, munkáját mesterének ajánlja, eleve bizonyos lehetett afelől, hogy nála méltánylásra fog találni az a törekvése, hogy a történeti elvnek a grammatikában is érvényt szerezzen. Amint SAVIGNY elítél minden olyan jogalkotást, amely nem az élő jogban és jogszokásban gyökerezik, úgy

GRIMM is helytelennek tartja azt a grammatikai irányt, amely ADELUNGBAN érte el tetőpontját, s amely a nyelvet megrendszabályozni törekedett, ahelyett, hogy a történeti fejlődés megállapítására szorítkozott volna.

Az a gondolat, amelynek GRIMM munkája előszavában kifejezést adott, s mely a „Német nyelvtan“ köteteiben testet öltött, ma is a nyelvtudomány alapvető módszertani elvei közé tartozik. Ma is azt valljuk, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok csoportjába tartozik. Ma is azt valljuk, hogy nyelvi jelenséggel szemben sem a normatív, sem az egyoldalú esztétikai, logikai vagy lélektani szempont, álláspont nem jogosult: igazi megértéséhez csak történeti fejlődésének ismerete vezethet el. A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplínái: minden olyan értelmezés, amely a nyelvtörténet adatait figyelmen kívül hagyja, csak hézagos és értéktelen, vagy éppen helytelen eredményekre vezet.

¹ Vö. TH. ZIEGLER, *Die geistigen und sozialen Strömungen des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1899, 154, 158–62. — ² GRIMM és SAVIGNY viszonyára vö. i. m. 138, B. DELBRÜCK, *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*. 5. Aufl. Leipzig, 1908, 74–5. H. PAUL, *Grundriss der germanischen Philologie* I² 67, 73. Vö. még GOMBOCZ ZOLTÁN, *Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan*. Társadalomtudomány I (1921), 97–105.

2. Már GRIMMnek az a törekvése, hogy a nyelvtudományban a történeti elvnek érvényt szerezzen, bizonyos tekintetben ellenhatás volt a XVIII. század rationalismusának annyira megfelelő normatív nyelvtan ellen; néhány évtizeddel később a XIX. század közepe táján, a normatív-logikai iránynak a STEINTHAL HEYMANN által inaugurált nyelvlélektanban is új s csakhamar diadalmas ellenfele támadt.

A nyelvlogikai irány gyökerei az ókorba, ARISTOTELESIG nyulnak vissza; uralmát az egész középkoron keresztül az aristotelesi s a stoikus logika élő hagyománya biztosította. A XIII. század híres scholastikusa, JOHANNES DUNS SCOTUS egyik logikai munkájának: *Tractatus de modis significandi*, jellemző módon a következő alcímet adta: *seu grammatica speculativa*. A XVI. században, a filológia virágkorában JULIUS CAESAR SCALIGER *De causis linguae latinae* címen a latin nyelv filozófiai nyelvtanát írta meg. A filozófia új korában, DESCARTES után, különösen Franciaország a nyelvlogikai törekvések hazája s a Port Royal logikája: *La logique de Port Royal*, és általános nyelvtana: *Grammaire générale et raisonnée de Port Royal*, klasszikus kifejezései annak a felfogásnak, amely a gondolkodás és nyelv egységét, a logika és a nyelvtan azonosságát hirdette. Ennek az iránynak a halálos dőfést STEINTHALnak 1855-ben megjelent „*Grammatik, Logik und Psychologie. Ihre Principien und ihr Verhältnis zu einander*“ című híres vitairata adta meg.

STEINTHAL, ez a csodálatos ember, akinek az egyénisége a rokonszenves és ellenszenves vonásoknak olyan különös szövedéke, határozottan HUMBOLDT VILMOS tanítványának vallja magát. Éveket szentel a HUMBOLDT-hagyaték tanulmányozásának s nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy

a mester nagy szelleméről és lebilincselő egyéniségéről magasztaló hangon meg ne emlékezzék; egyik legelső munkájában, 1848-ban HUMBOLDT nyelvtudományának és a hegeli filozófiának viszonyát fejtegeti,¹ s az ötvenes évek elején a nyelvek osztályozásának és a nyelv keletkezésének problémáját HUMBOLDT-hoz kapcsolódva tárgyalja.² Mindamellet kétségtelen, hogy STEINTHALt erősebb szálak fűzik HERBARTH-oz, mint a kantianus HUMBOLDT-hoz; sőt STEINTHAL a legjelentősebb herbartisták egyike, aki a herbarti lélektant, különösen a képzettársulás és apperceptió tanát lényegesen továbbfejlesztette. STEINTHAL érdeme éppen abban van, hogy az uralkodó nyelvlogikai iránynak hadat üzenve, a herbarti lélektan eredményeit, elsősorban a subconsciens képzetek tanát a nyelvtudomány számára értékesítette.

Már 1847-ben megjelent doktori értekezése: *De pronomine relativo dissertatio philosophico-philologica*, amelyben helyel-közzel BECKER KÁROLY FERDINÁNDnak, a nyelvlogikai irány egyik nagyhatású újabb képviselőjének nézeteit is cáfogatja, bizonyos tekintetben programmatikus jelentőségű. Az 1855-ben megjelent *Grammatik, Logik und Psychologie* nagyobbik fele voltaképen élehangú polémia BECKER és a „beckerianusok“ ellen. Kimutatja, hogy BECKER, noha folyton a nyelvfejlődés organikus voltát hangoztatja, s nyelvfilozófiai főmunkájának is *Organism der Sprache* címet adott, lépten-nyomon üres logikai formalismusba téved. BECKER szerint is, a nyelv megnyilvánuló gondolat; a mondat egy ítélet nyelvi kifejezése, a szó hangok által testet öltött fogalom s a szó organikus fejlődése a fogalom organikus fejlődésével egyazon folyamat.

Ezzel szemben STEINTHAL éles határvonalat húz logika és grammatika között. A logika — hogy STEINTHAL terminológiáját használjam — megítélő, esztétikai tudomány, ellenben a nyelvtudomány, amely tényeket, tények kapcsolatait és törvényeket igyekszik kikutatni, megismerő tudomány (Gramm. Log. u. Psych. 138—9). A logika, mint minden esztétikai tudomány, hypothetikus természetű: ha valamit gondolunk, annak a gondolati tartalomnak ilyen meg ilyen természetűnek kell lennie. Tehát a logika nem kutatja, hogyan jutunk helyes vagy helytelen gondolatokra; megítéli a gondolat minőségét, de nem magyarázza meg keletkezését. Vele ellentétben a nyelvtudomány genetikus tudomány, amely tárgyát nem csupán meglévőnek tekinti, hanem keletkezését és fejlődését is kutatja (i. m. 146). A beszélés lelki tevékenység, tehát a nyelvtudomány a pszichológiai tudományok közé tartozik (i. m. 142). A lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket és racionális elemeket, amelyeknek segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük (Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft³, 42). STEINTHAL későbbi munkái közül különösen egy bír még programmatikus jelentőséggel, az 1864-ben megjelent *Philologie, Geschichte u. Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen*, amelyben mesterien bizonyítja be, hogy nemcsak a nyelvi élet, hanem mindaz, amit mi történeti életnek szoktunk nevezni, valójában csak lélektani értelmezéssel érthető meg.

Midőn STEINTHAL tiltakozik a beckerianusok logicismusa ellen s a nyelvi jelenségeknek logikai normák alá való foglalása helyett a nyelvfejlődés lélektani értelmezését követeli, olyan alapvető módszertani elvet mond ki, amely arra volt hivatva, hogy a nyelvtörténeti kutatást megtermékenyítse, s leíró nyelvtanok párhuzamos egymásmellé sorolása helyett a nyelvfejlődés pszichikai ill. psychophysikai törvényeinek vizsgálatává mélyítse.

Mindamellett tagadhatatlan, hogy STEINTHAL munkáinak közvetlen hatása a nyelvudományra nem állott tudományos értékükkel arányban. A nyelv kutatók, akik STEINTHAL lélektani búvárlatait metaphysikai speculációkkal tévesztették össze (aminek a főoka persze STEINTHAL sajátosság, nehezen követhető előadásmódjában van), tartózkodóan viselkedtek vele szemben. Csak jóval később, 1880-ban sikerült PAUL HERMANNNAK „*Prinzipien der Sprachgeschichte*“ c. korszakalkotó módszertani munkájában a kapcsolatot a HERBART-STEINTHAL-féle nyelvlelektan s a nyelv történeti részletkutatás között megteremtenie s e termékeny kapcsolatból fakadó eredményeket rendszerbe foglalnia.²

Noha a lélektani magyarázó elvhez ma is változatlanul ragaszkodunk, tagadhatatlan, hogy STEINTHAL óta a két tudománynak, a nyelv történetnek és lélektanak a viszonya kissé megváltozott. STEINTHALNÁL — 1855-ben megjelent vitairatának a címe is erre utal — a lélektan, éppen úgy mint a logika, a nyelv történeten kívül eső, idegen terület. STEINTHAL és hívei a herbarti lélektant mint kész, részben metaphysikai alapon fölépült tudományt alkalmazták a nyelv történet tényeinek magyarázatára; érthető, hogy PAUL, e viszony logikai következményeit levonva, a lélektant, mint *normatív* tudományt állítja szembe a nyelvészettel, mint *történeti* tudománnyal. Ezzel szemben ma mindinkább utat tör az a felfogás, hogy a nyelvnek történeti és lélektani vizsgálata egymást kiegészíti, kölcsönösen támogatja. Kétségtelen, hogy a nyelvudomány nem lehet el a nyelv történeti tények lélektani értelmezése nélkül, de másfelől a lélektan is rászorul arra az értékes anyagra, amelyet néki a nyelv, elsősorban természetesen a nyelvnek történeti vizsgálata nyújt. S ha a nyelvbúvár a kísérleti lélektan egyszerűbb kérdéseinél nyert szempontokat s eredményeket haszonnal alkalmazhatja a nyelvi jelenségek vizsgálatában, viszont a psychologus azt a gazdag lélektani anyagot, amelyet a nyelv történet tanulmányozása nyújt, az összetettebb lelki jelenségek magyarázatánál értékesítheti.⁴

¹ Die Sprachwissenschaft W. von HUMBOLDT's und die HEGELSche Philosophie. Berlin. — ² Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee. Berlin, 1850. Der Ursprung der Sprache im Zusammenhange mit den letzten Fragen alles Wissens. Eine Darstellung der Ansichten WILHELM von HUMBOLDT's, verglichen mit denen HERDERS und HAMANN's. Berlin, 1851. — ³ Vö. B. DELBRÜCK, Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen, 1904⁴, 1908⁵, 97–100; Th. ZIEGLER, i. m. 623; H. PAUL, Grundriss der germanischen Philologie I² 122, 128. PAUL Prinzipienjének magyar ismertetése: GOMBOCZ ZOLTÁN, A jelenkori nyelvészet alapelvei, Nyr. XXVII. (különn. 1898). — ⁴ Vö. W. WUNDT, Sprachgeschichte und Sprachpsychologie mit Rücksicht auf B. DELBRÜCK'S „Grundfragen der Sprachforschung“. Leipzig, 1901.

3. A beszélés pszichikai, ill. psychophysikai tevékenység, s minden nyelvi folyamat szükségképen az egyes ember lelkében megy végbe. Csakhogy a beszélő ember nem magára, elszigetelten él, hanem más, hasonló lelki szervezetűekkel együtt társas közösséget, népet alkot, s e közösség tagjainak folytonos érintkezése, egymásrahatása a nyelv keletkezésének és fejlődésének előfeltétele. Nyilvánvaló tehát, hogy, ha a nyelvi folyamatok lélektani értelmezésében egyoldalúságba nem akarunk esni, a szokásos értelemben vett, individuális lélektan mellett, amely az egyéni tudat önmegfigyelésből ismert tényeit, fejlődésüket s kapcsolatukat vizsgálja, szükség van egy másik lélektanra is, amely vizsgálódása tárgyává a lelki jelenségeknek azt a csoportját teszi, amelyet nem az egyéni tudat, hanem a társas együttéléssel járó szellemi érintkezés föltételez és magyaráz. A lélektani kutatások kiterjesztése a társas közösségre a társas-lélektan, vagy hogy megtartsuk a már több mint félszázad óta használt, bár nem egészen pontos elnevezést, a néplélektan feladata.

A néplélektan körvonalai voltaképen már SAVIGNY Beruf-jában kezdenek kibontakozni. STEINTHAL 1855-ben a *Grammatik, Logik und Psychologie* végén, majd 1860-ban a LAZARUSSzal együtt alapított *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* c. folyóirat 1. kötetében bővebben is kifejti az új tudomány programját. Tagadhatatlan, hogy ez a program, különösen ami a néplélek fogalmát és a néplélektan feladatát illeti, nem ment belső ellenmondásoktól. „Az ember, mint lelki egyén az individuális lélektan tárgya; emellé sorakozik folytatásképen a társas embernek vagy az emberi társadalomnak a lélektana, amelyet néplélektannak nevezünk.“ Ezt a meghatározást elfogadhatjuk, de már ami a két lélektan tárgyának, az egyéni léleknek és a népléleknek viszonyát illeti, lehetetlen a LAZARUS-STEINTHAL-féle szöveg ingadozását, homályosságát észre nem venni. Mert amíg egyrészt hangsúlyozzák, hogy a néplélek csak az egyes lelkekben él, s nincs azoktól független léte, másrészt meg kiemelik, hogy a néplélektan tárgya (az eredeti szöveget idézem): „der Geist der Gesamtheit, der noch verschieden ist von allen zu derselben gehörenden einzelnen Geistern, und der sie alle beherrscht“ (Zschrft I, 5), majd alább: „die Verhältnisse, welche die Völkerpsychologie betrachtet, liegen teils im Volksgeiste, als einer Einheit gedacht, zwischen den Elementen desselben (wie z. B. das Verhältnis zwischen Religion u. Kunst, zwischen Staat und Sittlichkeit, Sprache und Intelligenz u. dgl. m.), teils zwischen den Einzelgeistern, die das Volk bilden“ (uo. 11. l.).

Valamivel később, 1863-ban korunk legnagyobb rendszerező elméje, WUNDT VILMOS *Vorlesungen über Menschen- und Tierseele* (5. kiadás 1911) c. művében szintén utal arra, hogy bizonyos lelki folyamatok és eredmények az emberek társas együttélésével kapcsolatosak, tehát az egyéni lélektan mellett egy új tudományágra, a néplélektanra is szükség van. De csak négy évtized múltán, élete vége felé vállalkozott arra a nehéz

feladatra, hogy hatalmas összefoglaló munkában, a néplélektan egész körére kiterjeszkedve, az idetartozó problémákat rendszeresen feldolgozza.¹ WUNDT meghatározása szerint a néplélektan feladata, szemben az individuális lélektannal, azoknak a lelki folyamatoknak vizsgálata, amelyek az emberi társas élet fejlődésének és általános értékű közös szellemi termékek keletkezésének alapjául szolgálnak. E meghatározással kizárja a néplélektan köréből az emberiség szellemi tevékenységének mindama nyilvánulásait, amelyek a társas életen alapulnak ugyan, de amelyek létrehozásához mégis egy egyén beavatkozása szükséges. Ilyenek elsősorban az irodalom, művészet és tudomány szellemi alkotásai, amelyek létrejötte kétségtelenül egyrészt a természeti és műveltségi tényezőknek és a nép képességeinek, másrészt az egyéni tehetség és tevékenység összehatásának eredménye. A kutatás feladata itt éppen az, hogy az eredőben az alkotó erők hatásának fokát és irányát meghatározza. Ha vizsgálódásainkat ekként körülhatárolva, a társas közösségnek csupán általános értékű közös szellemi termékeit vesszük figyelembe, amelyek az egyéni akarat nyilvánulásától függetlenül lélektani törvényszerűséggel fejlődnek, három nagy kérdés vizsgálata marad a néplélektani kutatások sajátos feladatául: a nyelv, a mythus és az erkölcs (szokás) lélektani kérdései. A néplélektannak e három főterülete szoros kapcsolatban van az egyéni tudattal. A nyelvben az ember képzetvilága tükröződik; a szókészlet gazdagsága nagyjában megfelel a képzetvilág gazdagságának; a szavak jelentésváltozásai a képzetek változásainak törvénye nyilvánul s végre a szóképzésben és a beszédrészek mondattani kapcsolataiban a képzetkapcsolódásnak sajátos természeti és műveltségi föltételektől függő törvényszerűsége ismerhető fel. A nyelv képzeteit tartalommal a mythus tölti meg, mely a kezdetleges nép tudatában a még egységes világnézetet osztatlanul felöleli. Egyes elemeinek keletkezését és fejlődését azonban annyira érzelmi mozzanatok határozzák meg, hogy a tapasztalás csak külső alkalmi oknak tűnik fel, amennyiben félelmet és reményt, csodálatot és csodálkozást, alázatot és tiszteletet kelte, a mythikus képzetek irányát meghatározza. Az erkölcs (szokás) végre azokat a közös akaratú irányokat foglalja össze, amelyek az egyéni eltérések fölött uralomra jutva, a közösségtől általános érvényűeknek elismert szabályokká sűrűsödtek.

Amint a fejlődő műveltséggel az egyes kiválóbb egyének hatása érezhetővé lesz, a néplélektani fejlődés történeti fejlődéssé válik s a lélektani törvényszerűséggel megszűnik a néplélektani elemzés lehetősége is. A nyelv lélektanához sorakozik az irodalomtörténet; a mythus lélektanához a vallás, tudomány és művészet története; az erkölcs (szokás) lélektanához a műveltség, jogrend és erkölcsiség története.

¹ WILHELM WUNDT, Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Leipzig, ¹1900—, ²1904—. WUNDT művére vonatkozólag vö. B. DELBRÜCK, Grundfragen der Sprach-

forschung. Mit Rücksicht auf W. WUNDT's Sprachpsychologie. Strassburg, 1901. LUDWIG SÜTTERLIN, Das Wesen der sprachlichen Gebilde. Kritische Bemerkungen zu W. WUNDT's Sprachpsychologie. Heidelberg, 1902. Magyar ismertetése: GOMBOCZ ZOLTÁN, Nyelvtörténet és lélektan. WUNDT néplélektanának ismertetése. Budapest, 1903, NyF. 7 (Nyr. XXXI—XXXII.). KORNIS GYULA, W. WUNDT. Társadalomtudomány I (1921), 71—96, 202—218 (és külön). Vö. még F. DE SAUSSURE, Cours de linguistique générale, publié par CH. BALLY et A. SECHÉHAYE. Paris—Lausanne, 1916. J. VENDRYÈS, Le caractère social du langage. Journal de Psychologie, XVIII (1921), 617.

4. Midőn WUNDT a nyelvi változások társas lélektani jellegét hangsúlyozza s a nyelvtudomány helyét kijelöli a néplélektan disciplinái között, mintegy betetőzi azt az épületet, amelynek alapjait száz esztendővel ezelőtt GRIMM JAKAB rakta le.

A nyelvtudomány feladata már most, a GRIMM óta felmerült alapvető módszertani elvek figyelembevételével, a nyelvfejlődés lélektani értelmezése, szorosabban a nyelvfejlődés egyéni és társas lélektani feltételeinek vizsgálata.

II.

5. A nyelv „élete“ folytonos változás. Ha egy régi magyar nyelvemléknek, pl. az Ehrenfeld-kódexnek a nyelvét összehasonlítjuk a mai magyar nyelvvel, megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv a XV. sz. eleje óta megváltozott. Finn, török vagy német nyelvemlék tanulmányozása hasonló megállapításra vezetne. A nyelvi változások megállapítása és vizsgálata a nyelvtörténeti kutatások első és legfontosabb feladata.

Ha azt mondjuk, hogy a nyelv változik, természetesen nyelven nem az írott nyelvet értjük, amely konvencionális jeleivel csak igen tökéletlenül rögzíti meg az élő beszédet; de nem is a hangos beszédre gondolunk.

A beszélőtevékenység minden aktusa, nemcsak ha magunk beszélünk, vagy mások beszédét hallgatjuk, hanem a nyelvi formákban való csendes gondolkodás is, valami módon nyomot hagy a lelkünkben, úgy hogy mindaz, ami beszédközben egyszer tudatos volt, kedvező körülmények között ismét tudatunkba idézhető, reprodukálható. Minél gyakrabban ejtünk ki vagy hallunk kiejteni egy hangot, minél gyakrabban használunk vagy hallunk használni egy szóalakat vagy mondattani szerkezetet, annál elevenebb lesz lelkünkben az illető hang, szóalak vagy szerkezet emlékképe, annál nagyobb lesz készségünk reprodukálására és megfordítva. Ha tehát egy hangot kissé másképp ejtek, mint rendszeren, ha a szokottól eltérő szóalakat vagy mondattani szerkezetet használok, a hallható beszéd megváltozása csak külső jele a belső nyelv megváltozásának, csak eredménye annak, hogy lelkemben a beszédképzeteknek, ill. képzetdiszpozícióknak az a bonyolult szövődése megváltozott, amely minden beszédtevékenység kútforrása.

6. Midőn bizonyos nyelvi folyamatokat a *változás* közös neve alá foglalunk, ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy valamennyi változás lényegében azonos vagy hasonló s egyformán magyarázható.

A változások lélektani indítékait tekintve, két főtípust különböztethetünk meg: az *eredeti* (spontán) és az *utánzó* (imitatív) változásokat.¹ Ha pl. valaki a hagyományos és szabályos *tereh* alak helyett a hangátvetéses *teher* alakot használja, mert tudatának pillanatnyi állapota következtében a hangképek és mozgásképek lepergésében beállott zavar arra kényszeríti, hogy az *r* és *h* hangokat fordított sorrendben artikulálja, *eredeti változásról* beszélünk. Ha ellenben a hangátvetés lelki, ill. psychophysikai feltételei nincsenek meg a beszélő lelkében, csak elfogadja, eltanulja környezetétől a kész hangátvetéses *teher* alakot, *utánzó változással* van dolgunk. Az eredeti nyelvi változásokban a folyamat *egyéni* lélektani, az utánzó változásokban *társaslélektani* jellege domborodik ki.

Utánzáson nem öntudatos, szándékos utánzást értünk. Megtörténhetik ugyan, hogy egyesek beszédének szándékos utánzása, majmolása is lényegesebb változást idéz elő a nyelvszokásban. Az uvuláris *r* elterjedése Párisban a lingualis *r* helyett állítólag ilyen tudatos utánzás eredménye: a XVII. század óta divatba jött az alsóbbrendűek között is az előkelő körök, kül. a *précieuse*-ök nyegle beszédmódjának az utánzása. „Párisban, írja KEMPELEN FARKAS (Mechanismus der menschlichen Sprache 1791, 331), úgy vettem észre, hogy a lakosságnak legalább egynegyede raccsol, nem mintha az igazi *r*-t nem tudná kimondani, hanem mert a raccsolás divattá lett... egész családok elfelejtették a lingualis *r*-t, s a raccsolás már hagyományképen száll utódaikra.“ Az ilyen esetek azonban a kivételek közé tartoznak. Nemcsak saját beszédünk, hanem környezetünk beszéde is nyomot hagy lelkünkben: környezetének hatása alól senki sem vonhatja ki magát. Minél gyakrabban hall valaki a nyelvközösség többi tagjától a megszokottól eltérő ejtémódot, új szóalakat vagy mondattani szerkezetet, az ösztönyszerű utánzásra való hajlandósága annál erősebb lesz. A környezet hatása az egyesek beszédkészségére teszi érthetővé a nyelvállapot viszonylagos egyformaságát, kül. kisebb közösségeken belül, amelyeknek tagjai egymással sűrűbben érintkeznek. Különösen fontos az ösztönyszerű utánzás szerepe a gyermekkorban, a nyelvtanulás korában, noha másrészt a nyelvszokás megváltozását nem kis mértékben éppen az teszi lehetővé, hogy a felnövekvő nemzedék nyelvkészsége sohasem hű másolata, legalább nem minden részletében, a felnőttekének.

A nyelvszokás egyetemes megváltozása is egyfelől a spontán, másfelől az imitatív tevékenység közreműködésének az eredménye.² A változás a nyelvközösség egyes tagjaiban psychikai, ill. psychophysikai okok hatása alatt spontán megy végbe, de a közösség többi tagjában meglévő utánzó ösztön teszi lehetővé, hogy nagyobb körben, esetleg az egész nyelvterületen is elterjedjen. Mindamellett az a felfogás, amellyel az újabb nyelvtudományi irodalomban gyakrabban találkozunk, hogy minden újítás szük-

ségképen a nyelvtérület egy pontjáról, a nyelvközösség egy tagjától indul ki s terjed el kisebb-nagyobb körben, túlbecsüli az utánzó változások fontosságát. Az egyesek ötletei, szándékos változtatásai rendszerint nyomtalanul eltűnnek; a nyelvszokástól való egyéni eltéréseknek csak akkor van kilátásuk arra, hogy az egész közösségben elterjedjenek, ha a közösség többi tagjában is megvan a hajlam, a készség ugyanazon változtatás végrehajtására. Minden nyelvi folyamat az egyes ember lelkében megy végbe, de ebből csak az következik, hogy minden változás az egyesekből, nem pedig az, hogy egyetlen egyénből indul ki.³

¹ HANNS OERTEL (Lectures on the study of language. New-York and London, 1901, p. 135) terminológiája szerint „primary and secondary changes“; DANTECNÉL (Revue Philosophique 46 [1898] p. 359) „changement mimétique“; vö. még kül. G. TARDE, Les lois de l'imitation. Paris, 1911°, 154 kk. — ² VÖ. PAUL, Prinzipien⁴ 34. — ³ VÖ. W. WUNDT, Sprachgeschichte und Sprachpsychologie. 1901, 60 kk.

7. Ha a társas közösséghez kötött utánzó változásokat figyelmen kívül hagyjuk s csupán az eredeti (spontán) változásokat vesszük közélebről szemügyre, tehát azokat a változásokat, amelyeknek feltételei az egyes ember tudatában vannak meg, szintén két főtípust különböztethetünk meg: a független és analógiás változásokat. Minden analógiás változás alapja képzettársulás. Ha a szabályos *alatt, lenn és fenn* mellett ilyen alakok is keletkeztek: *alant, lent, fent*, e változatokat szemmel láthatólag az ellentétes, ill. rokonjelentésű szóalakok képzettársulási egymáshatása magyarázza. A franciában a ‚tenger‘ nőnemű: *la mer*, míg a többi román nyelvben szabályosan hímnemű: ol. *il mare*, sp. *el mar*. A genusváltozás a franciában az ellentétes jelentésű *s a mer* szóval gyakran együtt szereplő nőnemű *la terre* hatása alatt történt. Régen azt mondták: *szűkölködik vmi nélkül*; a mai *szűkölködik vmiben* határozós kifejezést az ellentétes jelentésű *bővelkedik vmiben* hatása teszi érthetővé. Ha ellenben egy szó hangalakjának, jelentésének, vagy egy mondati szerkezetnek a megváltozását nem egy társult szó vagy szerkezet hatása okozza, önálló változásról beszélünk. Az *ou* = *ó* változás az *adou, járou, borsoy* = *adó, járó, borsó*, a tővégi rövid magánhangzó lekopása a *hodu, álmu, szerelmü* = *had, álom, szerelem* szavakban nem analógiás változás, s noha igazi, psychophysikai okát csak sejtethetjük, a mondott értelemben önálló változásnak tekintendő. A mai *testvér, aki, holmi* összetételek az utóbbi századokban *tapadás* útján váltak ki a mondat egészéből, tehát *önálló* mondatnyi változás eredményei; ha ellenben az *asztaláb, ablaktábla* összetételek mintájára nap nap után alkotjuk az új birtokos összetételeket: *kocsikerék, vagonablak* stb., ez utóbbiak az analógia hatalmának köszönik eredetüket.

Szemmel látható, hogy az analógiás változások lélektani tekintetben bizonyos rokonságot mutatnak az utánzó változásokkal; de míg ez utóbbiak szociális jellegűek, amennyiben a nyelvközösség egyik tagja a másiknak

vagy a többieknek beszédét utánozza, addig az analógiás változás esetében a beszélő saját magát utánozza, tehát intraindividuális utánzással van dolgunk.

8. A nyelvtörténeti kutatás legelső feladata, megállapítani nyelvemlékek, régibb korok nyelvállapotát tükröztető leíró nyelvtanok és szótárak segítségével azokat a változásokat, amelyek az illető nyelvben időközönként folyamán végbementek. Rendszeres megfigyelés, egybevetés a változásoknak legkülönbözőbb fajtáját állapíthatja meg; a változások vagy a szó hangalakjára, vagy a szóalakhoz fűződő jelentésre, vagy a szavak mondatbeli szerepére vonatkoznak. Megváltozik a szókészlet is, egyes szavak kivésnek a használatból, de viszont új szók is keletkeznek.

Ha az egy típus alá tartozó változásokat egymással összevetjük, megfigyelhetjük, hogy nem rendszertelenül, hanem bizonyos egyformasággal történnek. A nyelvi változásoknak e szabályosságára gondolunk akkor, mikor a szerves életből vett metaphorával nyelvfejlődésről beszélünk, a nyelvfejlődés törvényszerűségét emlegetjük. A nyelvtudomány legfőbb feladata törvények keresése, amelyek a megfigyelt tényeket összefoglalják és magyarázzák.

A 60-as években MÜLLER MIKSA és különösen SCHLEICHER ÁGOST a darvinizmus hatása alatt a nyelvtudományt is a természettudományok közé számította s a nyelvfejlődés törvényeit a „vakon működő“ természeti törvényekkel állította egy sorba.¹ Ez a felfogás, melynek nyomaival néha-néha még ma is találkozunk, alapjában véve helytelen. A nyelvtudomány, ha vizsgálódásainak tárgyát tekintjük, nyilvánvalóan a történeti-szellemi tudományok közé tartozik: hiszen a nyelv az emberi szellem alkotása, a nyelvi folyamatok az egyes ember lelkében mennek végbe. Ha vizsgálódásainak módszerét nézzük, tagadhatatlan ugyan, hogy különösen a hangtörvények bizonyos fokig emlékeztetnek a természethistoria tapasztalati törvényeire; a nyelvfejlődés törvényei is tapasztalati törvények, amelyek csupán megállapítják a történésnek, a változásnak komplex egyformaságát, amelyet vagy egyáltalában nem, vagy csak részben tudunk alapfeltételeire felbontani. Az ilyen tapasztalati törvény azonban nem a természettudományok, hanem a szellemi tudományok körébe tartozik, mihelyt — mint a mi esetünkben is, — a jelenségek természete arra kényszerít, hogy egy előttünk még ismeretlen lélektani törvényszerűség kifejezésének tartjuk.²

A nyelv változik, anélkül, hogy a beszélő ember e változásról tudomást szerezne. Áll ez nemcsak a kiejtés lassú, szabályos eltolódására, midőn a folyamat lassúsága is kizárja a tudatosságot, hanem pl. a jelentésváltozásokra vagy a szókészlet változásaira is; az utóbbi esetekben is némi eszmélkedés szükséges ahhoz, hogy a megtörtént változást utólag megállapítsuk. A nyelvi változásoknál a közvetlen akarati befolyások, a szándékosság csak igen alárendelt szerepet játszanak, s éppen ezért vala-

mennyi történeti tudomány közül a nyelvtudomány volt képes a legtekintélyesebb módszer kifejlesztésére s a hagyomány területén túl speculatív és konstruktív eljárásra.

A nyelvtudomány törvényei nem oksági törvények: a változásokat nem mint az előttünk ismeretlen vagy csak félig-meddig ismert igazi okok okozatát, hanem mint tér- és időbeli feltételek függvényét tüntetik föl. Pl. a régi magyar illabialis $\bar{a} > \bar{o} > \bar{a}$ változásnak igazi, psychophysikai okai előttünk ismeretlenek, de igenis megállapíthatjuk, hogy e változás bizonyos geográfiai határokön belül (a palóc nyelvterületet kivéve, majdnem az egész magyar nyelvterületen) s bizonyos időrendi határokön belül (kb. a XII—XIII. sz. folyamán) ment végbe. A nyelvtörvény ilyen fogalmazása, midőn a változás mint a tér és idő koordinátáinak függvénye szerepel, természetesen semmit sem von le gyakorlati értékéből.

Végül a nyelvtörvénynek, mint minden igazi törvénynek, új tények subsumptiója szempontjából heurisztikus értéke is van: nemcsak a már megfigyelt tényeket foglalja össze és magyarázza, hanem a kutatást irányítja, új tények összekapcsolását is megkönnyíti vagy lehetővé teszi. A fgr. szőkezdő *s*-hangokra vonatkozó SETÄLÄ-PAASONEN-féle törvény, amely megállapítja az alapnyelvi **s*- és **s*-szabályos folytatásait a mai fgr. nyelvekben, nemcsak annyiban jelentett haladást, hogy a meglévő etymológiai anyag megrostálását lehetővé tette, hanem annyiban is, hogy lehető kapcsolatokra hívta fel a kutatók figyelmét. BUDENZ a m. *ég* szót a vog. *seyxw* 'nebel', osztj. *šank* 'hítze' szóval egyeztette; az új törvény ismerete vezette rá PAASONENT, hogy BUDENZ egybevetése hangtanilag helytelen, s a m. szó szabályos megfelelői finn *sää* 'luft, himmel', lapp *šayy* 'wetter'. A jelentésváltozásoknak minden nyelvre egyaránt érvényes törvényszerűsége az, hogy lelki folyamatokra a velükjáró testi változás nevét alkalmazzuk. E törvény ismerete könnyítette meg, hogy az eredetileg 'lebzselve hámul' jelentésű *ácsorog* szavunkat, amelyet eladdig az *áll* ige származékának tartottak, igazi rokonaival, az *ásít*, *ácsingózik* szócsaláddal kapcsoljuk össze, s hogy *aggódik* igénk pontos megfelelőjét a finn *ankea* 'szoros' szóban felismerhessük.

¹ MAX MÜLLER, Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache I, 19, 1892. A. SCHLEICHER, Die DARWIN'sche Theorie und die Sprachwissenschaft, 1863 (Allg. deutsche Biogr. XXXI, 404). — ² W. WUNDT, Über den Begriff des Gesetzes mit Rücksicht auf die Frage der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze. Phil. Stud. III. (1886) 195 kk; H. AMMANN, Der Begriff des Gesetzes in der Sprachwissenschaft. Neue Jahrbücher 1920, 189.

III.

9. A nyelvvizsgálatnak három fajtáját különböztethetjük meg: a leíró (descriptív), a származtató (genetikus) és az emotionális nyelvvizsgálatot.

A leíró nyelvvizsgálat célja és feladata a nyelv szokás (usus) megállapítása: leíró nyelvtanokba és szótárakba gyűjteni azokat a gram-

matikai formákat és szóalakokat, amelyeket egy bizonyos nyelvközösségen belül egy bizonyos időpontban v. időkörben mindenki használhat, anélkül, hogy a nyelvközösség többi tagjának ellenmondását vagy bírálatát kihívna. Nyelvszokáson a nyelvállapot viszonylagos egyformaságát értjük, amely viszont a beszélők kölcsönös egymásrahatásának az eredménye. Minél kisebb közösség (nyelvjárás, egy falu, egyetlen család) nyelvét figyeljük meg, minél szűkebb időkörre szorítkozunk, a leíró nyelvvizsgálat annál tökéletesebben megvalósíthatja feladatát, hogy t. i. idegen nyelvterületről vagy más időkörből való adatok belekeverése nélkül, egységes nyelvállapotról hű képet nyújtson.

Ezt az ideált csak az élő nyelvek körében közelíthetjük meg. Ha régibb nyelvről van szó, ritkán vagyunk abban a szerencés helyzetben, hogy a nyelvszokást pontosan egy időből való ugyanazon nyelvterületről származó emlékekből állapíthassuk meg. Mihelyt azonban más korból való nyelvemlék adatait is figyelembe vesszük, mihelyt más területről való emlék adatait is segítségül vesszük a leírás hézagainak kitöltésében, közeledünk a történeti, ill. a hasonlító nyelvvizsgálat eljárásához.

10. A származtató (genetikus) nyelvvizsgálat két főformája a történeti nyelv kutatás és a nyelv hasonlítás.

A leíró nyelvvizsgálat adatai, mint láttuk, egy területről és egy időből valók, ennél fogva a leíró nyelv tan és szótár tényeket állapít meg, szabályokat ad, felsorolja a szabályok alól való kivételeket, de nem magyaráz. A mai közmagyar nyelv leíró nyelv tana pl. megállapítja, hogy a *kéz, jég, hét* stb. szavak tárgyesete, többese *kezet, kezek, jeget, jegek, hetet*; megállapítja, hogy a középfokú melléknév mellett *-nál* ragos hasonlító határozót használunk: *nagyobb nála*, s hogy e szabály alól csak egy kivétel van: *mentől nagyobb*; leíró szótára megállapítja, hogy az 'atmen' jelentésű *lélekzeni* ige alapszavának, a *lélek* szónak 'seele' jelentése van. Hogy az *e ∞ e* töhangzó-váltakozásnak mi az oka, hogy a kivételes *mentől nagyobb* szerkezetet miképpen kell magyarázni, hogy a 'seele' és 'atmen' jelentések közül melyik az eredetibb, ezekre a kérdésekre a leíró nyelv vizsgálat nem ad és nem adhat feleletet.

Ezzel szemben a történeti nyelv kutatás legelső teendője valamely nyelvi jelenségre vonatkozó különböző korbéli adatokat összegyűjteni s chronológiailag rendezni. A régibb korok nyelv szokásáról való ismereteink természetesen mindig többé-kevésbé hézagosak, mert az élő beszéd közvetlen megfigyelése helyett írott emlékekre: különböző korok leíró nyelv tanaira, szótáira és irodalmi emlékeire vagyunk utalva, valamint azokra az indirekt következtetésekre, amelyeket a jövevényszavakból az érintkező nyelveknek korabeli hangállapotára vonhatunk. A nyelvemlékek hitelességének és forrásértékének megállapítása a filológiai kritika feladata.

A második lépés a chronológiai rendbe szedett adatok geográfiai

elrendezése, mert természetesen csak azok az egymásután következő adatok alkotnak egységes, szerves fejlődési sort, amelyek egyugyanazon nyelvterületről valók. Okleveleink következő adatai: 1224: *gerttyan*, 1236: *gertan*, 1236: *gurtan*, 1242: *gyrtyan*, 1248: *gyrtyan*, 1252: *gertan*, 1252, 1257: *gertan*, 1270/80: *gyartan*, 1291: *Gyartyan* — nyilván két, ill. három fejlődési sorba tartoznak, s részben a közmagyar *gyertyán*, részben a népnyelvi *gyartyán*, *gyortyán*, *gyurtyán*, ill. *gyirtyán* előzői.

Ha végre azt is ki tudjuk mutatni, hogy azon a nyelvterületen, melyről időrendbe szedett adataink valók, a lakosság viszonylagosan állandó volt, tömegesebb elvándorlás vagy betelepedés nem történt, valószínűnek tarthatjuk, hogy adataink egymással oki kapcsolatban vannak, s megkísérhetjük a bennük tükröződő fejlődés lélektani vagy psycho-physikai értelmezését. Az előbb említett *jég*, *kéz* ∞ *jeget*, *kezet* esetben a történeti nyelvkutatás kimutatta, hogy a tőhangzóknak mai minőségi-mennyiségi váltakozása régebben csupán mennyiségi váltakozás volt: $\acute{e} \infty e < \hat{e} \infty e$, s hogy az alanyeset hosszú tőhangzója valószínűleg a tővégi rövid magánhangzó lekopása után pótló nyújtással keletkezett: *kéz*, *jég* \leftarrow **kezü*, *jegü*. A mai nyelvben magára álló *mentől nagyobb*, tehát $-tól + comp.$ szerkezetnek is magyarázatát adja a történeti nyelvvizsgálat, midőn kimutatja, hogy ez volt az ősi magyar szerkesztés-mód (vö. MüncH. 124: *Jánus Baptistától nagyobb próféta nincs* = maior propheta Joanne nemo est), amelyet a XV. sz. folyamán ismeretlen lélektani okokból a $-nál + comp.$ szerkezet szorított ki a nyelvterület egy részén (a palócoknál ma is a régi szerkezet divik).

A nyelvtörténeti kutatás elsősorban természetesen a hagyományozott adatokra támaszkodik. Csakhogy a hagyományozott adatsor mindig hézagos. A kutatás ideális feltételei sohasem valósulnak meg olyan értelemben, hogy valamely állandó lakosságú szűkebb nyelvterületen a nyelvszokás változását éppen arról a területről való terjedelmesebb nyelvemlékek szakadatlan sorozatából állapíthassuk meg. A hiányzó láncszemeket kikövetkeztetett adatokkal kell pótolnunk s e konstruktív eljárásra bennünket éppen a nyelvfejlődés általános törvényeinek s az illető nyelv sajátos fejlődéstörvényeinek ismerete jogosít fel. Noha pl. *borsó* szavunkra az Árpádorkból csak egy kétes tulajdonnévi adatunk van, 1254: *Burso-teluk*, egyrészt az átadó bolgár-török nyelv **buršay* adata, másrészt a *disznó* \leftarrow 1267/1380, 1307: *gyznou* \leftarrow 1055: *gisnav* \leftarrow bolg.-tör. **dšisnav*, *komló* \leftarrow 1095: *qumlou* \leftarrow **kumlay* \leftarrow bolg.-tör. **kumlay* fejlődési sorok párhuzamossága alapján bátran feltehetjük, hogy *borsó* régibb alakja is **bursoy*, ill. még régebben **bursay* volt.

Gyakran megesik az is, hogy a hagyományozott adatsor hézagait szomszédos nyelvterület, nyelvjárás adataival, adatai alapján vagyunk kénytelenek pótolni. Az ilyen esetekben szorosán véve már nem a nyelvtörténeti kutatás, hanem a nyelvhasználat eljárásával van dolgunk.

11. A nyelvtörténeti vizsgálat az első nyelvemlékkel kezdődik; a történetelőtti fejlődésre csak a nyelvhasználat vethet világot. A nyelvtörténeti kutatás egy nyelvterületről való különböző korbeli adatokból állapítja meg a fejlődés menetét. A nyelvhasználat különböző nyelvterületek, nyelvek adatait veti egybe, amelyek tehát különböző fejlődési sorokba tartoznak, időrendi tekintetben viszont lehetnek egyidejű, de lehetnek különböző korbeli adatok is. Az egybevetés célja az alapnyelvi alak kikövetkeztetése, hogy ily módon az egyes nyelvek történetelőtti fejlődésére fényt deríthessünk. A kikövetkeztetés természetesen vonatkozik nemcsak a szók hangalakjára, hanem a jelentésekre, az alakítási elemekre s a mondattani szerkezetekre is. A lp. *čalbme*, f. *silmä*, md. *šelmä*, m. *szem*; lp. *čuotte*, f. *sata*, md. *šado*, m. *száz* egymás mellett élő alakból azt következtetjük, hogy közös előzőjük fgr. **šilmä*, fgr. **sata* volt. A m. *lélek*, vog. *lil* finn megfelelőjének, a *lögly* szónak a jelentése nem 'seele', hanem 'dunst'. Ismerve azt a primitív felfogást, mely szerint a lélek a testből elszálló gőz, pára, kétségtelennek tarthatjuk, hogy az eredeti jelentést a finn őrizte meg, s hogy az 'atmen' jelentésű m. *lélekzeni*, vog. *lilti* származékok az elvontabb jelentésű alapszóval szemben szintén az ősi jelentés nyomát őrzik. A régi magyar *tölem nagyobb* szerkezet párját megtaláljuk több rokonnyelvben (vö. pl. finn *hän on suurempi minua*), míg ellenben pl. a vogulban a *tölem nagy* szerkezet divik (*tav änmnäl jänny*; vö. a mordvinban is: *alašada taza* 'lótól erős', értsd: 'erősebb a lónál'; mong. *balece amdaj* 'méztől édes', értsd: 'édesebb a méznél', oszm. *benden büjüktür* 'nagyobb nálam', szószerint: 'tölem nagy'). Mindebből azt következtetjük, hogy a fgr. alapnyelvi szerkezet a pozitívus + abl. volt, amely csak később, egyes fgr. nyelvekben engedett helyet a comp. + abl. szerkezetnek.

A kikövetkeztetett alapnyelvi alakoknak (kül. a szóalakoknak) nem tulajdonítunk reális értéket, hanem úgy tekintjük őket, mint az egyes nyelvek történetelőtti fejlődésére vonatkozó feltevéseinknek rövid, képlet-szerű foglalátát. Ha azt állítjuk, hogy *szem* és *száz* szavunk fgr. alapalakja **šilmä* és **sata* volt, ezzel elsősorban csak annyit akarunk mondani, hogy felfogásunk szerint (csak a szókezdő hangra szorítkozva) a lappban a nyelvemlékek kora előtt *š* -> *č*, a finnben és a magyarban pedig *š* -> *s* (*sz*-) változás ment végbe.

A rekonstruált alakok értéke természetesen elsősorban attól függ, hogy következtetéseink milyen mértékben nyugszanak a nyelvfejlődés általános lélektani és psycho-physikai törvényeinek ismeretén.

Az összehasonlított nyelvek történetének minél hosszabb korszakát ismerjük nyelvemlékekből, a hagyományozott adatsorokban megfigyelhető fejlődési irányok annál határozottabb útmutatásul szolgálnak a történetelőtti fejlődés megállapításában.

12. De a nyelv nemcsak a megértésnek, hanem az érzelemkeltésnek is eszköze. A szó- és mondatalakokhoz fűződő hangulat történetének és emotionális értékének vizsgálata a nyelvészeti feladata.

Vö. H. PAUL, Grundriss der germanischen Philologie I², 200. E. N. SETÄLÄ, L'ethnologie et son objet. SUS. Aik. XXIX, 3b:17.

IV.

13. A hangos beszédet az érzetek kettős sora kíséri; egyrészt halljuk azt, amit magunk mondunk (vagy mások mondanak): hang-érzetek, másrészt érezzük hangképző szerveink, izmaink működését: mozgásérzetek. Mindkét érzetsor dispositiók vagy emlékképek alakjában nyomot hagy lelkünkben: a hangérzetek nyomában hangképek, a mozgásérzetek nyomában mozgásoképek támadnak. Minél gyakrabban ejtünk ki (és hallunk kiejteni) valamely hangot, annál elevebb lesz az illető hang mozgás- és hangképe, annál nagyobb lesz a készségünk pontos reprodukálására. A hangképet és a mozgásképet külső associatív kapocs fűzi össze; a hangkép, ha tudatossá válik, tudatunkba idézi a megfelelő mozgásképet, is és megfordítva. A hangkép kettős forrásból táplálkozik: nemcsak azokat a hangokat halljuk, amelyeket magunk ejtünk ki, hanem mások beszédét is, míg ellenben a mozgáskép forrása természetesen csak saját mozgásérzeteink lehetnek. Ennélfogva a hangkép a mozgáskép ellenőrzője. A hangkép szabja meg a kiejtési ingadozásainak határait: minél határozottabb a hangkép, annál pontosabban lesznek az artikuláló mozgások, minél elmosódottabb a hangkép, annál nagyobb lesz a kiejtés ingadozása.

Midőn hangváltozásról beszélünk, voltaképpen a hangkép és a mozgáskép megváltozására gondolunk; az artikuláló mozgások eltolódása, valamint a hallható, fizikai hang megváltozása a lelkünkben végbemenő folyamatnak, az emlékképek, dispositiók átalakulásának csak külső eredménye.

14. A hangváltozásoknak általános érvényű, rendszeres osztályozása éppen olyan lehetetlenség, mint általános érvényű hangrendszer felállítása. Az osztályozásnál számbavehető szempontok többszörösen keresztezik egymást, anélkül, hogy a csoportosításnál az egyik szempontot minden esetben a többiek elé helyezhetnők.

Ha a hangváltozások physiologiai jellegét vesszük figyelembe, megkülönböztethetünk minőségi, mennyiségi, hangerő- és hangmagasságbeli változásokat. Az első csoportba tartoznak azok az esetek, midőn a hangképző szervek működése (egy vagy több artikulációs tényező működése) változik meg. A magyar *ë* - *ö* változás esetében (pl. *zëld* > *zöld*, *fëld* > *föld*, *fël* > *föl*) csupán az ajkak működése változott

meg (labialisatió), míg a gégefő, ínyvitorla és a nyelv működése változatlan maradt. Viszont a *k* > *g*-változás esetében (*kazdag* > *gazdag*, *kajdol* (vö. *kajált*) > *gajdol*, *kuzsaly* (vö. szlov. *kužel*) > *guzsaly*) nemcsak a hangszalagok működése változott meg (zöngésülés), hanem a velaris zárerőfoka, tehát a nyelvizmok működése is (tenuis-zárból media-zár lett). Mennyiségi változásoknak a hangok időtartambeli változását, megrövidülését vagy megnyúlását nevezzük. Példaképen idézhetjük a megnyúlásra az *á* > *á* változást a magánhangzók köréből (*sár* < *sár*, vö. bolg.-tör. **sar*, *szám* < *szám*, vö. bolg.-tör. *sam*), a *d* > *dd*, *ny* > *nyy* változást (*addig* < *adég* EtSz. I, 120, *dinnye* < *dinye*, vö. szláv *dyňa* uo.) a mássalhangzók köréből. A mennyiségi változások rendszeren minőségi változásokkal társulnak. A felhozott esetekben is a hosszú *á* (= *ā*) nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik a rövid illabialis *á*-tól: amaz szűk, emez széles ejtésű, s a *d* > *dd*, *ny* > *nyy* változások esetében a gemináció egyszersmind szótaghatáreltolódással is járt: *a-dég* > *ad-dig*, *di-nye* > *diny-nye*.

A hangerő- vagy nyomatékbeli változások a tudóműködés, az expiráció ingadozásaival kapcsolatosak. Az árpádkori tővégi rövid magánhangzók eltűnése a XIII. sz. folyamán elsősorban valószínűleg mennyiségi reductió eredménye volt, amely azonban kétségtelenül karöltve járt a magánhangzó képzésénél szereplő expirációnak, a nyomatékknak gyengülésével is. Hangmagasságbeli változásra a magyar vagy a fgr. nyelvek köréből nem tudnék példát idézni.

15. Ha a hangváltozások lefolyása módját vesszük figyelembe, különbséget tehetünk szorosabb értelemben vett hangváltozások és hangcserék között. A hangváltozás esetében a hangkép és a mozgáskép megváltozása lassan, fokenként, észrevétlenül történik, tehát valószínűsággal átvaltozással van dolgunk. Az artikulálómozgások lassú eltolódása következtében a régi hangot az újjal a közbeeső hangok egész sora köti össze. A fgr. alapnyelvi *k*- a magyarban velaris magánhangzó előtt *h*-vá változott; a finn *kala*, *kota*, *kuolee*, *kuulee*, *kuusi* gen. *kuuden* szavak magyar megfelelői *hal*, *ház*, *hal*, *hall*, *hat*. E hangváltozás nyilván a *k*- aspirációjával kezdődött, s a lassú eltolódás főbb állomásai ezek voltak: *k* > *k̄* > *kx* > *x* > *h*. A fejlődés utolsó szakasza még nyelvemlékeinkben is tükröződik, vö. a HB. *charmul*, *choltat* adatát. A tőhangzó megnyúlása a *kezü*, *hetü* > *kêz*, *hêt* stb. esetekben a (tővégi rövid hangzó lekopásával kapcsolatban) szintén csak lassan, fokozatosan történhetett.

Ezzel szemben a hangcserénél az új hangkép és mozgáskép a régit hirtelen, ugrásszerűleg szorítja ki; közbeeső, átmeneti fokok nincsenek. Ilyen természetű változás történt a *köp* > *töp*, *löp* > *vép* R., *lék* > *vék*, *mevet* R. > *nevet* szavakban; itt is csak *k* > *t*, *l* > *v*, *m* > *n* hangcseréről beszélhetünk, mert hiszen a *k*, *l* és *m* hangok jellemző artikuláció-állásából a beszélő szervek lassú eltolásával sohasem jutnánk

el a *t, v, ill. n* jellemző állásába. A $\ddot{e} > o$ változás a *bodnár < bēdnár*-féle esetekben is csak ugrásszerűleg, közbeeső fokok nélkül történhetett. A hangcserék csoportjába tartoznak, mint legtipikusabb esetek, a hangátvetések (pl. *szöcske < szökcse, tereh > teher*), az elhasonulások (dissimiliációk), pl. *polgár < ófn. purgári, erkély < ném. erker*, valamint a hasonulások egy része (pl. *toron(y) < torom* a szókezdő *t* hatása alatt).

A változások nagy része, kül. az úgyn. szabályos változások az első csoportba, a lassú változások csoportjába tartozik, míg a hangcserék inkább ötlet-szerű, szórványos jellegűek. A lassú hangváltozásra alkalmat ad a kiejtés ingadozása, amely természetesen a hangképzésnek mind a négy főterületére, a képzés helyére, a hang tartamára, erejére és magasságára kiterjed; a hangcserére alkalmat adnak a hibás hangképzések, a tudat pillanatnyi állapota következtében beállott hangképzésbeli zavarok. Ha egyik-másik hangcsere mégis meglepő gyakran, szinte szabályosan lép fel, annak az oka csak az, hogy némely beszédhiba is annyira közeleső, hogy akaratunk ellenére is minduntalan beleesünk.

16. A változás lélektani indítékait tekintve különbséget kell tennünk önálló és associatív hangváltozások között. A már említett $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás a *sēr > sör, gyēngy > gyöngy, tēmlēc > tömlóc* stb. szavakban önálló hangváltozás olyan értelemben, hogy az ajakműködés megváltozása a szókép többi hangelemétől függetlenül ment véghe. Ellenben az $\ddot{e} > o$ változás a *bēdnár > bodnár, pēhár > pohár* esetekben nem független folyamat: a nyelvéllásnak vízszintes irányban való eltolódását (a középső nyelvéllású palatalis \ddot{e} helyett ugyancsak középső nyelvéllású, de a velaris sorba tartozó *o*) szemelláthatólag a második szótag velaris \ddot{a} -jának képzettársulási hatása magyarázza. Az $r > l$ hangcsere a *polgár < ófn. purgári, erkély < ném. erker, borbély < ném. barbier* szavakban nem történt volna meg a szótesthez tartozó második *r* associatív hatása nélkül. Az associatív hangváltozások esetében tehát a szó hangalakjának egyes elemei hatnak egymásra, hangkép hat hangképre, mozgáskép mozgásképre. E hatást az teszi lehetővé, hogy már a szó kimondása pillanatában az egész hangsor, ha kissé homályosabban is, mint simultán tudati tartalom szerepel, majd artikuláció közben az egyes hangelemek successive elvonulnak tudatunk nézőpontja előtt. Azt a hangot, amelyből a képzettársulási hatás kiindul, indukáló hangnak, azt a hangot, amelyre a hatás irányul, indukált hangnak nevezzük.

A hatás eredményét tekintve, három csoportot, három típust különböztethetünk meg: hasonulást (assimilatio), elhasonulást (dissimilatio) és hangátvetést (metathesis).

A hasonulásnál az indukáló hang oly módon hat az indukáltra, hogy vagy teljesen kiszorítja a tudatból, vagy legalább magához hasonlóvá teszi. Az első esetben teljes, a második esetben részleges hasonulással

van dolgunk. Példák a teljes hasonulásra: *villa* < *vidla* (vö. szláv *vidla*), *hall* < *hadl* (vö. *hadlava* HB.); *ahszin* (vö. *achscin* HB.) > *asszony*; *malom* < ófr. *molin* (szóvégi *n* > *m* hangesere a szókezdő *m* hatása alatt) stb. Példák a részleges hasonulásra: *fajt* > *fajd*, *majt* > *majd*; **romt*, *számt* (vö. *romlik*, *számlik*) > *ront*, *szánt*; *péhár* > *pohár*. A szókép simultán jellegéből következik, hogy a beszéd folyamán minden hangelem kettős lelki hatásnak van kitéve: hatnak reá egyrészt a következő, a tudatban már fölesillanó hangképek és mozgásképek, másrészt a már kiejtett hangoknak és szórészeknek a tudatban még visszamaradt képzetei. Az előbbi lelki folyamat a hátraható, az utóbbi az előreható hasonulást magyarázza. Az *ahszin* > *asszony*, *idnap* > *innep*, *leventa* > *levente* szavakban előreható magánhangzó-illeszkedés, a *delia* > *dalia*, *miloszt* > *malaszt*, *borstörő* > népi *böstörő* szavakban hátraható illeszkedés történt. A már említett *ront*, *szánt*, *villa*, *hall* szavak hátraható, *majd*, *fajd*, *malom* előreható illeszkedéssel keletkeztek.

Az assimilatiónál ritkább jelenség a szóképhez tartozó két hangelem elhasonulása (dissimilatio). E jelenség a legtöbb nyelvben jórészt néhány mássalhangzóra (kül. *l*, *r*, *n*) szorítkozik; a magyarban a magánhangzók elhasonulása sem ritka. Az inductió iránya szerint itt is előreható és hátraható elhasonulást különböztetünk meg. Példák az elsőre: *erkél(y)* < ném. *erker*, *csiriz* < oszm. *čirış*, *csausz* < oszm. *čajuş*, *csésze*, vö. szláv *čaša*; példák az utóbbira: *fullajtár* < ném. *vorreiter*, *kolompér* < ném. *grundbirne*, ill. osztr.-ném. *krumpier*; *hörnő* < *hornyó*; *palóc erső* < *orsó*, *békó*, vö. oszm. csag. *bokayu*; *lány* < **lajány*, *kéált* < *kajált*, *rjá* < **rajá* stb. Az elhasonulások közé számíthatjuk az olyan eseteket is, midőn egy geminata két, bizonyos artikulációs tényezők szempontjából homogán elemre bomlik: *madzag* < *mazzag*, *bodza* < *bozza*, *adzig* NySz., MTsz. < **azzig*; *melenget* < *melegget*; *barlány* MTsz., *barlang-kóró* < *ballangó*, *ballang-k.* EtSz. I, 259.

A hangátvetés, a szókép két hangelemének helycseréje, egy következő hangkép anticipatóját feltételezi, s ennyiben a lélektani folyamat — de nem az eredmény — a hátraható hasonulásra emlékeztet. Egymással álló hangok cseréje: *gilva*-gomba < szláv *gliva*, *perváta* < *privata*, *szöcske* < **szökce*; távolabb álló hangok cseréje: *kalán* < *kanál*, *kebel* < *geleb*, *pipacs* < *papics*.

Van példa a részleges hangátvetésre is: *térdepél* > dunántúli *térbetül* (foghang — ajakhang helyett ajakhang — foghang, de a hangszalagok működése nem változott: mindkét változatban a zöngéshang az első, a zöngétlen a második); *egyenes* > népnyelvi *igenyēs* (a palatalisatió mintegy helyet cserélt, a zárhang — orrhang sorrend változatlan maradt).

17. A hangtörténeti kutatások legfontosabb feladata a hangváltások szabályosságának megfigyelése, hangtörvények megállapítása.

Az első lépés az egyes szavakban végbement változások megállapítása. *Nevet* szavunk a régi emlékekben *mevet* alakban fordul elő; *vár* szavunknak a tihanyi apátság alapítólevelében, 1055-ben ilyen alakját találjuk: *uuaru*. Az első esetben tehát szókezdő $m > n$ hangcsere történt, az utóbbi esetben a tövégi rövid $-u$ hang lekopott. Csakhogy ez a két változás módszertani tekintetben lényegesen különbözik egymástól. A magyar szókezdő m - általában véve változatlan; *méz, más, mi, menni* szavunk finn megfelelője *mesi, muu, mi, mene-*; *mell, mély, máj* szavunk vogul megfelelője *mayl, mil, majt*. Az $m > n$ hangcsere tehát a *mevet > nevet* esetében magára álló, *szórványos* hangváltozás. Ellenben a tövégi $-u$ lekopása nemcsak a *váru > vár* szóban történt meg, hanem *valamenyi* idetartozó esetben; *út, had, nagy, három, lovász* szavunk az 1055. évi oklevélben *utu, hodu, nogu, harmu, luazu*; *álom, Szabolcs, Tas* ANONYMUS-nál *almu, Zobolsu, Tosu*. Ebben az esetben tehát *szabályos* hangváltozással van dolgunk. Megfigyelésünk eredményét ennél fogva nem csupán egy esetre szorítkozva, hanem általánosabb tétel formájában, mint *hangtörvényt* fogalmazhatjuk meg: az árpádkori szóvégi nyílt szótagbeli rövid u lekopott. A változás nyelvemlékeink tanúsága szerint a XIII. sz. közepe táján a nyelvterület legnagyobb részén már megtörtént.

A többi tövégi magánhangzó történetének megfigyelése hasonló hangtörvények megállapítására vezetett. Az $-u$ hang lekopásával egyidejűleg eltűnt a szóvégi nyílt szótagbeli rövid $-ü$ és $-i$ is: az árpádkori *kereku, sedu, zegu, zerulemu, vendegu* OklSz. ma *kerék, séd, szeg, szerelem, vendég*; az árpádkori *holmodi, fotudi, hovodi* mai alakja *halmod, Fadd, havad*. A tövégi $-u, -ü$ és $-i$ hangokra vonatkozó három párhuzamos hangtörvényt tehát egy még általánosabb tételbe foglalhatjuk össze: a tövégi nyílt szótagbeli magas nyelvállású rövid magánhangzók a XIII. sz. folyamán eltűntek.

Minden nyelv hangrendszere bizonyos fokig zárt egészet alkot. Ha egy nyelvben a t postdentális képzésű, eleve valószínűek tarthatjuk, hogy a többi foghang, a d, s, z stb. szintén postdentális képzésű lesz. Ha a k hehezet nélküli tiszta zárhang, a másik két tenuis explosiva, a t és a p sem lesz aspiráta. Ha valamely nyelvben a hosszú \bar{u} szűk, a rövid u ellenben széles ejtésű, az illető nyelv minden hosszú magánhangzóját ugyanez a sajátság fogja jellemezni a rövidekkel szemben. Az egyes nyelvek hangrendszerének, vagy ami ezzel egyértelmű, a begyakorolt artikuláló-mozgásoknak ez a harmóniája érthetővé teszi, hogy a nyelvfejlődés egyes korszakaiban végbement hangváltozások is fonétikai tekintetben bizonyos rokonságot mutatnak, többé-kevésbé zárt rendszert alkotnak. A magyarban az említett tövégi rövid magánhangzók eltűnésével egyidejűleg a tövégi hosszú $-á$ és $-é$ megrövidült, a kettőshangokból hosszúhangzók keletkeztek: $au > ou > ó, eü > ö$ stb. A rövid magánhangzók a tőszótagban és a zárt második szótagban egy fokkal nyiltabbakká váltak ($u > o, ü > ö, i > é, o > a$). Háromtagú szavakban a második nyílt

szótag rövid magánhangzója bizonyos feltételek mellett kiesett: *málna* < szláv *malina*, *ökör*, *bokor* ∞ *ökröt*, *bokrot*, stb. Mind e bizonyos tekintetben párhuzamos változások egy közös okra, a kiejtés alapsajátságainak megváltozására, az artikuláció-bázis lazulására vezethetők vissza.

Ha már most a szabályos hangváltozásokban megfigyelhető törvényszerűséget szembeállítjuk az associatív hangváltozások törvényeivel, nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy mindkettő az ember psycho-physikai szervezetében gyökeredzik, mégis azzal a különbséggel, hogy míg a szabályos hangváltozások feltételei állandóan megvannak, mivel az egész szervezet átalakulásával vannak kapcsolatban, addig az associatív hangváltozás feltételei csak bizonyos esetekben érvényesülhetnek. Mindkét hangváltozás törvényszerűleg megy végbe, csak a törvény szót alkalmazzuk mind a két esetben más más jelentésben: a szabályos hangváltozás törvénye tapasztalati törvény, amely közvetlenül a hangjelenségekre vonatkozik; az associatív változások törvényei ellenben az általános képzettársulási törvények.

18. A régi nyelvtan a hangtanban is szabályokat s e szabályok alólváló kivételeket ismert; a kivételeket vagy a véletlen játékának, vagy az egyéni szeszély szülőtteinek tekintette. Ezzel a felfogással szemben a hetvenes évek óta egyre gyakrabban hangsúlyozták, elsősorban a szabályos hangváltozásokra gondolva, a hangtörvények kivétel nélküli ségének elvét; ez az elv SCHERER fogalmazásában így hangzik: „Die Veränderung der Laute, die wir in beglaubigter Sprachgeschichte beobachten können, vollzieht sich nach festen Gesetzen, welche keine andere, als wiederum gesetzmässige Störung erfahren“. A kivétel nélküli séget természetesen nem kivétel nélküli érvényességnek kell magyaráznunk.

A hangtörvények, mint a nyelvfejlődés törvényei általában, tapasztalati törvények, amelyek a változásnak komplex egyformaságát állapítják meg. Az ilyen törvények érvényessége megszűnik, mihelyt az egyformaság létrehozásához szükséges bonyolult feltételek szövedéke megváltozik. Vannak ugyan olyan hangtörvények is, amelyek alól nincs kivétel (ilyen pl. a magyarban a már említett szóvégi rövid magánhangzók törvénye), de az ilyen esetek mégis a ritkábbak közé tartoznak. És ez természetes is. A szókép minden hangeleme egyidejűleg több egymást keresztező, egymás ellen működő hangtörvény hatásának van kitéve. Különösen gyakoriak az olyan esetek, midőn a szabályos hangváltozások érvényét associatív hangváltozások megszüntetik. Az Árpádkor óta az *o* egy fokkal nyiltabbá vált: *vogmuc*, *chomuv*, *odutta*, *uolov*, *holz* HB. ma *vagyunk*, *hamú*, *adta*, *való*, *halsz*. Az *o* > *á* szabályos hangváltozás szempontjából tehát a *rajt* < *roht*- (vö. *rohtone* KT.) hangtörvényes alak, ellenben a *rëá*, valamint a *téhát*, *lëány* alakok, amelyeknek tőszótagbeli *ë*-jét az *a*—*á* > *ë*—*á* associatív hangváltozás magyarázza, kivételek.

A hangtörvényeket azonban nemcsak más hangtörvények, hanem

analógiás hatások is keresztezhetik. A szó hangalakja nemcsak hangváltozások következtében, hanem más szó vagy szócsoport associatív hatása alatt is megváltozhatik. A *ház* szó tárgyesete ma *házat*, többese *házak*, holott a hosszú *á* csak az egyes nom.-ban hangtörvényes (vö., hogy a lativusa még ma is: *haza*). A *házak*, *házat* hosszú tőhangzóját a *ház* analógiás hatása magyarázza. Az analógiás változások számos faja, a tapadás, a szóvegyülés, a nyelvtani analógia, az elvonás legtöbbszörre olyan szóalakoknak ad életet, amelyek a szabályos hangváltozások szempontjából kivételeknek tekintendők.

A hangtörvények következetességét megzavarhatja végre, legalább látszólag, a nyelvkeveredés is. Minden nyelv bizonyos fokig nyelvkeveredés eredménye. Különösen áll ez az irodalmi nyelvekre, amelyek az alapul szolgáló nyelvjárás szókészletét, a változó szükséglethez, divathoz vagy irodalmi irányokhoz képest, más nyelvjárások szavaival gazdagítják, régi kihalt szavakat elevenítenek fel s a hagyományos szóanyagot a nyelvújítók tudatos alkotásaival vagy éppen az egyéni szeszély szülötteivel elegyítik. Az irodalmi és köznyelv *ikér* szavát BARÓTI SZABÓ szótárai terjesztették el, székely tájszó, szabályos közmagyar alakja **ükör* volna (vö. a fa *ükre* Szilágy m.); *ihlet*, *vezekél*, *sírám* voltaképpen helytelen olvasatok *ilet*, *veszékél*, *síram* (t. i. *síralm*, *síralom* h.) helyett. Ugyanez áll, bár kétségkívül kisebb mértékben, a népnyelvre, a nyelvjárásokra is. Bármennyire állandó valamely zártabb terület lakossága, ha mélyreható nyelvkeveredés nincs is, egy-egy szóalak mégis elterjedhet a szomszédos nyelvjárások területéről s művelt népeknél a szószék, iskola s az újság útján az irodalmi nyelv is állandó hatással van a nép nyelvére s a hangállapot egységes voltát megzavarhatja.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a hangtörvényekkel kapcsolatban nem kivételnélküli érvényességről, hanem csupán kivételnélküli törvényszerűségről beszélhetünk: a hangalak mindennemű megváltozása szigorú causalitásnak van alávetve, amely részben általános érvényű törvényekben nyer kifejezést, részben szórványos okokban jelentkezik, amelyek amazok érvényesülését keresztezik.

19. A hangváltozások okait kutatva, feltűnő, hogy míg a többszörre szórványos jellegű associatív hangváltozások közvetlen okát megtaláljuk a szókép hangelemeinek képzettársulási egymáshatásában, addig a nagy következetességgel végbemenő, egyetemesebb érvényű szabályos hangváltozások okait illetőleg ma is jórészt csak találgatásokra vagyunk utalva.

A felmerült magyarázatok egy része, pl. a teleológiai értelmezés, amely a hangváltozások okát a beszélő kényelemszeretetében keresi, nyilvánvaló módszertani nehézségek miatt elfogadhatatlan. Mások a szabályos hangváltozásokat a környező természet hatásával hozták kapcsolatba, anélkül persze, hogy adott esetben e kapcsolatot kimutatni sikerült

volna. WUNDT nagy fontosságot tulajdonít a fejlődő műveltség hatásának. A fejlődő műveltség meggyorsítja a képzetek lepergését s ezzel együtt a beszédtempót is. Evvel függ össze a ritmus és hangsúly megváltozása, s ennek természetesen a nyelvben is nyoma marad. De ha általánosságban elfogadjuk is, hogy a műveltség fejlődése közvetve hatással van a nyelv hanganyagára, annál kényesebb dolog ez elvnek gyakorlati alkalmazása. WUNDT az egész germán és felnémet hangmozdítást a beszédütem meggyorsulásával hozza kapcsolatba. Ez ellen rögtön kész az ellenvetés: hiszen a beszéd gyorsulása, a műveltségi hatások következtében, egyetemes és állandó természetű, miért szorítkozik hát a hangmozdítás éppen csak a germán nyelvekre, s a germán nyelvek életének is csak egy bizonyos korszakára? A szavak hangalakjának mélyreható, szabályos megváltozását előidézheti végre a nyelvkeveredés is, kül. a nyelvcsere. Nyelvcsere esetén az eltanult nyelvben, az új anyanyelvben meginduló hangváltozások nem jelentik egyszersmind az ejtésmód megváltozását is; hiszen e változásokat éppen a kiejtés alapsajátságainak állandósága magyarázza, az a gyakran megfigyelt körülmény, hogy a nyelvet cserélő egyes ember vagy nép az új nyelvet is a régi, jól begyakorolt artikuláló mozgásokkal ejti. E feltevések érdekes bizonyítéka egyebek közt, hogy a régi római birodalom területén keletkezett neolatin nyelvek és nyelvjárások határai többnyire összeesnek a római kor előtti ethnikai határokkal.

Bonyolult jelenségekkel szemben nem az okok egységét, hanem az okok összetettségét kell magyarázó elvnek felvenni. A szabályos hangváltozás is ilyen összeszővődött okok okozata; az éghajlat hatása, nyelvkeveredés, műveltség fejlődése, változása, s ezzel együtt a beszélő ember lelki és testi szervezetének megváltozása idézi elő a hangváltozást; de az eredményben már hiába keressük az egyes összetevő erők hatásának nagyságát és irányát.

Vö. W. WUNDT, *Die Sprache* I, 360 k.; H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte* 69; HANNS OERTEL, *Lectures on the study of language*. New-York, 1901, 189 k.; E. SIEVERS, *Grundzüge der Phonetik*, 267; E. WECHSSLER, *Giebt es Lautgesetze?* Halle, 1900 (a 181—90. lapokon a kérdés irodalma); SCHMIDT HENRIK, *A hangváltozás törvényszerűségéről*, NyK. XXXVI, 58.

V.

20. A nyelv konkrét értelemben egyes nyilatkozatok összege. E nyilatkozatok vagy mondatok ritmikailag és dinamikailag tagolt hangsorok, amelyekhez adott helyzetben határozott értelem fűződik. Ha a mondat jelentése logikailag tagolható, kiválaszthatjuk a hangsorból is azokat a kisebb egységeket, amelyekhez az egyes részképzetek vagy fogalmak kapcsolódnak. A nyelvi nyilatkozatok ilyen mondattani analizisének eredménye a szó.

A szó lélektani szempontból több képzet szövedéke, komplikációja. Mindenekelőtt a szó hangalakja, a név két képzetsornak, hangképek-

nek és mozgásképeknek a kapcsolata. A névhez fűződik a szó jelentése, amely nemcsak tartalmi képzetből vagy képzetkből áll, hanem hangulati elemekből is, amelyek egyrészt a tartalmi képzethez, másrészt a szó hangalakjához kapcsolódnak.¹ Ez az érzelmi velejáró éppen olyan lényeges alkotórésze a szónak s épp úgy történeti fejlődés eredménye, mint a hangalak vagy a képzettartalom. Az *apa* és *atyja, üntek* és *ültének* szavak logikai tekintetben alig különböznek egymástól: szinonim kifejezések; hangulati értékük azonban nem ugyanaz. Az *apa* meggyőzőbb, az *atyja* ünnepélyesebb kifejezés; *ültének* emelkedett hangulatú, *üntek* színtelen. Az érzelmi velejáró természete mindegyik számára sajátos használati kört jelöl ki; az *apa* szót használjuk, ha a viszony melegségét, bensőségét akarjuk megjelölni: *édesapám, Kossuth apánk, Bem apó*, vagy káromkodásokban: a *vakapádat*, az *apád istenit*; az *atyja* szót használjuk, ha az uralkodó érzelem a tisztelet, az ünnepélyesség: *Miatyánk, Atya, Fiú* és *Szentlélek, a haza atyja, atyai jóbarátom* stb. Amennyire helyén van a régies, ünnepélyes *ültének* alak VÖRÖSMÁRTY fenséges sorában: *Századok ültének el . . .*, éppen olyan nevetséges, bántó volna, ha ebben a mondatban: *a tyukok már elültek*, az állítmány helyett az *ültének* alakot használnám.

De nemcsak a hangalakhoz fűződő tartalmi képzetnek, magának a hangalaknak is megvan az érzelmi velejárója. A hangelemek akusztikai természete szerint a hangsorok egy részéhez kellemes, más részéhez kellemetlen hangulat tapad. *Szellő, avar, csobog, bõrostyán* 'szép' szavak, *löttyen, tettyed, hutyoró, kecsegtet* 'csunya' szavak. A szóalakhoz fűződő érzelmi hangulat különösen a nyelvújítás szóalkotásainál s a költői nyelvhasználatban játszik fontos szerepet.

Írni-olvasni tudó embernél a szó képzetelemei közé tartozik végre az írott vagy nyomtatott szó látási képe s az írómozgások emlékképei is.

¹ H. SPERBER, Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung; CHARLES BALLY, *Stilistique et linguistique générale* (Arch. für das Studium der neueren Sprachen. 1912). Le langage et la vie. Genève, 1913; ZOLNAI BELA, *Esztétikai szempontok a nyelvtudományban*. MNy. XVI, 105—112; SIMONYI ZSIGMOND, *Jelentéstanai szempontok*. NyÉrt. XXIII, 3: 5—9.

21. A nevet és a jelentést associatív kapocs fűzi össze. Egy nyelv-közösségen belül a kimondott szóalakhoz a hallgatóban is ugyanolyan tartalmú és hangulatú képzet kapcsolódik, mint a beszélőben. És viszont, ha a jelentés tudatossá lesz, a hangképsort is tudatunkba idézi s egyidejűleg feltámad készségünk a megfelelő artikuláló-mozgások elvégzésére. Valamikor, a nyelvkeletkezés korszakában, a szóalak és jelentés kapcsolata reális kapocs volt; ma csak formális, hagyományon, begyakorláson alapul. Hiszen ugyanazon hangsorhoz különböző nyelvekben más-más jelentés kapcsolódik s egy nyelven belül ugyanazon szóalaknak több, egymással össze nem függő jelentése is lehet. Csak hangutánzó és hangfestő szavainknál s hangmetaphoráinknál van bizonyos mértékben reális kapcsolat hangalak és jelentés között; ezt persze különböző nyelvek egyjelentésű

hangutánzó szavainak némi alaki hasonlósága is elárulja: m. *kakukk*, ném. *kuckuck*, fr. *coucou*, finn *küki* stb.; m. *hortyog*, ném. *schnarchen*, fr. *ronfler*, *ronronner*, stb.

A jelentés és hangalak kapcsolatának természetéből következik, hogy hangváltozás és jelentésváltozás egymástól független folyamatok. A szó hangalakja megváltozhatik állandó jelentés mellett és viszont; vagy egyidejűleg megváltozhatik a szó hangalakja is, jelentése is, anélkül, hogy e két folyamat egymással kapcsolatban volna. A jelentésváltozás okait és feltételeit tehát egyedül a hangalakhoz fűződő képzetek sajátos természetében kell keresnünk.

22. A jelentésváltozás lélektani folyamat, tehát a jelentésváltozások értelmezése csak lélektani lehet, s osztályozásuk is csak lélektani alapon történhetik. A szokásos logikai interpretációnak, amely az eredeti és az új jelentés logikai viszonyát veszi figyelembe, s az alárendelés, fölrendelés és mellérendelés általános sémái szerint jelentésszűkülést, jelentéstágulást és átvitelt különböztet még, a legjobb esetben leíró értéke lehet. *Állat* szavunk ‚das seiende‘ — ‚lebendiges wesen‘ — ‚tier‘ jelentésfejlődése logikai szempontból szűkülés; *ludas* szavunk jelentése viszont ma tá g a b b k ö r ü mint régen, midőn a lopáson ért csakugyan a megszégyenítő *deszkaludat* hordozta a hátán; ha *bilincs* helyett *vasat* mondok, átvittel van dolgunk.¹ Mind e megállapítások magukban véve helyesek, de egyszersmind szintelenek, semmitmondók is; a megfigyelt jelenségek mélyebb megértéséhez csak a lélektani magyarázat vezethet el. A jelentésváltozások logikai osztályozása és lélektani rendszere közt olyan mélyreható, értékbeli különbség van, mint pl. az állatoknak szín szerint való osztályozása s fejlődéstani rendszerük között volna. Amaz megalégszik a fejlődést nem magyarázó, a változások okaira világot nem derítő logikai tények megállapításával; emez a nyelvtörténeti és művelődéstörténeti adatok részletekbe menő, gondos összegyűjtése, megfigyelése alapján igyekszik egy-egy nyelvközösségen belül a képzettársulás és az appercepció lassú megváltozásának törvényeit megállapítani.

Éppen ezért a történeti-sociológiai értelmezés, amely a jelentésváltozásokat az emberi műveltség sokirányú fejlődésével, változásával, másrészt a nyelvközösség társadalmi alkatával, csoport- és osztálynyelvek keletkezésével, s e csoportok, osztályok egymásrahatásával: a belső nyelvkeveredéssel hozza kapcsolatba s magyarázza, bármilyen értékes adatokat szolgáltat is egyébként a jelentésváltozások mélyebb megértéséhez, a lélektani értelmezést szintén nem teszi nélkülözhetővé vagy fölöslegessé. Hiszen a műveltségi s sociális feltételek megváltozása csak egyik oka a képzettársulás és appercepció megváltozásának s a jelentésváltozás folyamataival csak közvetve van kapcsolatban.²

¹ Vö. PAUL, Prinzipien⁴ 74; WUNDT, Völkerpsychologie, Die Sprache² II, 471.

— ² Vö. VAN GENNEP, Étude des langues spéciales (Revue des Études ethnologiques et sociologiques 1908); A. MEILLET, Comment les mots changent de

sens (L'Année sociologique IX.); BARANYAI ZOLTÁN, Egy új jelentéstani kísérlet. Nyr. XXXVIII, 61—68, 107—114. L. ROUDET, Classification des changements sémantiques (Journal de Psychologie 1921, XVIII, 676).

23. Ha valamely A hangsorhoz, amelyhez eredetileg csak az x képzet vagy képzetkomplexum kapcsolódott, a nyelvfejlődés bizonyos pontján y képzet is, vagy később csak az y képzet kapcsolódik, azt mondjuk, hogy az Ax szó jelentése részben vagy egészen megváltozott. Nyilvánvaló, hogy ez az átvitel csak úgy történhetik meg, ha az x és y képzetek között kapcsolat van, vagy más szóval a nyelvenlékekből megállapítható

$$Ax > Axy > Ay$$

fejlődéssor az illető korra nézve az x és y képzetek associatív kapcsolatát is bizonyítja. Ha valamely nyelvközösségen belül a végbement jelentésváltozások nyelvi és kulturális feltételeit rendszeresen vizsgáljuk, nem lesz nehéz egyszerre mind azokat az általános kereteket megállapítanunk, amelyek között a változások alapját tévő képzettársulások mozognak.¹

A közvetlen képzettársulásoknak mindkét főtípusa szerepel a jelentésváltozásoknál is: a külső képzettársulás (associations extrinsèques), midőn a kapcsolat a képzetek térbeli vagy időbeli contiguitásán alapszik, s a belső képzettársulás (associations intrinsèques), midőn a képzetkapcsolatot képzetelemek egyezése magyarázza. A jelentésváltozásoknak azt a típusát, amely külső képzettársuláson alapul, tapadásnak, azt a típusát, amely belső képzettársuláson alapul, vonzásnak nevezzük.

¹ Vö. GOMBOCZ ZOLTÁN, Képzettársulás és jelentésváltozás. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. 1911. XXXVII, 1; MNy. VII, 97; Nyelvtörténet és lélektan. NyF. VII, 51—64.

24. A mondat simultán tudati tartalom; mondattani szerkezetek tagjait külső associatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek ugyanazon tagok azonos mondattani kapcsolatban. Az ilymódon kialakult lazább vagy szorosabb associációs csoportokon belül indul meg a jelentésváltozásnak az a formája, amelyet tapadásnak nevezhetünk, olyképen, hogy a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát.

Mondatban él a szó; a szók jelentését is, legalább részben, a mondatkapcsolat, a többi mondattagokhoz való viszonyuk határozza meg. E mondatokban: *Mi kék az ég, mi zöld a föld! Tanúm az ég, s minden séregi; Elnézem a habok játékát; Mulasztásodat még ez egyszer elnézem*, a mondatbeli kapcsolat az *ég* és *elnézem* szavaknak más-más oldalát domborítja ki. Valóságos tapadás esetében azok az új képzetelemek, amelyek a szóhoz a mondatban fűződtek, a mondatkapcsolatból kiszakított szóhoz is hozzátapadnak.

Vö. GOMBOCZ ZOLTÁN, MNy. VII, 99; L. ROUDET, Classification des changements sémantiques, Journal de Psychologie XVIII (1921), 690 (ROUDET meghatározása szerint: *changements résultant des rapports syntagmatiques des mots*).

25. Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek vagy összetett névszók tagjai között.

Néha a jelző veszi fel a vele gyakran kapcsolt jelzett szó képzet-tartalmát, s a jelzett szó, mint felesleges, elmarad: a jelző az egész kifejezéssel egyértékűvé lesz. Így vált ki a *sertés* ‚schwein‘ szó a régiségben gyakori *sertés-marha* ‚borsten-vieh‘ kapcsolatból. „A katonák — írja még FALUDI — a szarvas, *sertés* és gyapjas *marha* között vagdalkoznak“. A *hitves* régi jelentése ugyanaz, mint a *hites* szöé, t. i. ‚fidus, juratus‘. „Egy *hitvös* *harátomnak* irtam“ TÖRT. „*Hitvesebb* *tselédit* magához hívatta“ KÖNYI. Mai ‚ehfrau‘ jelentését a leggyakoribb *hitves-feleség* kapcsolatban nyerte. Ugyanígy keletkezett *ürmös* ‚wermut‘ < *ürmös bor*, *hintó* ‚die kutsche‘ < *hintó-szekér* (t. i. hintáló szekér).

Máskor meg a jelzett szó veszi fel leggyakoribb jelzője jelentését is, s a jelző elmarad. Ilyen esetek: *költő* < *versköltő*, *kelet* < *napkelet*. A *marha* szó a régiségben általában ‚vagyont‘ jelent; a male parta male dilabuntur közmondás régi magyar fordítása: ebül gyült *marhának* ebül kell vesznie; *megmarhásodik*: sich bereichern. De természetesen, hogy állattenyésztő népnél, amelynek legfontosabb, sokszor egyetlen vagyona a háziállat volt, a *szarvasmarha*, *gyapjasmarha*, *lábasmarha*, *vágómarha*, *szarvasmarha* (NySz.) kapcsolatok gyakoribbak voltak, mint az *ezüstmarha*, *ruhamarha*, *kalmármarha* stb. (NySz.) kapcsolatok, s hogy így a *marha* szó lassanként az egész nyelvterületen a ‚pecus‘ jelentést vette fel. Egészen hasonló *jószág* és *barom* szavaink története; eredete szerint mindkettő általában ‚vagyont‘ jelent. A *jószág* olyan származéka a *jó* szónak, mint *ország* az *úr* szónak; a *barom* török *barym* megfelelőjének a jelentése ‚habe, gut‘. Mégis a *barom* már a nyelvemlékek kora előtt az egész nyelvterületen, a *jószág* újabban az Alföld egy részében a ‚szarvasmarha‘ egyik nevévé lett.

Vö. GOMBOCZ, A Magy. Filozófiai Társaság Közleményei 1911. XXXVII, 3; SIMONYI, NyÉrt. XXIII, 3: 25 (nála: *ráértés*); CSÜRI BÁLINT, MNy. XIV, 256.

26. Megtörténhetik a tapadás igés kifejezésekben is, vagyis igék s hozzájuk tartozó névszók állandó kapcsolataiban. Az állandó vagy gyakori tárgy jelentése ráragadhat az igére. *Mulat* a ‚praeterire, vorbeigehen‘ jelentésű *múlik* ige műveltetője; mai jelentését az *időt mulat* kapcsolatban nyerte (pl. Heában való dolgokban *mulatta idejét*, VÁSÁRH.; Has hízlalással *mulattyák az időt*. FRANK. NySz.). Innen kettős jelentése: 1. vhol tartózkodik, időzik; 2. *jól* tölti az időt, tehát az utóbbi esetben a határozó jelentése is az igéhez tapadt. *Földi ember kevésseel beéri*, írja ARANY a mai nyelvszokás szerint. A tárgyas igealak még ma is a valamikor megvált tárgyra utal, s csakugyan PÁZMÁNYNÁL még ezt olvassuk: *Földi ember szükségét beéri*. *Váltani* nemcsak *pénzt*, hanem *ruhát*, *lovakat* és *színt* is lehet, s mégis a mai nyelvhasználat szerint a mondatbeli kapcsolatból kiszakított *váltani* igéhez is elsősorban a ‚pénzváltás‘ képzele tapad.

Vége van eset arra is, hogy az alany hozzátapad az állítmányhoz. Ezekben a mondatokban: *Termett neki bőven; Tizenkettőt vert Adonyban; jut neki mulatságra is*, az alany: *gabona, óra, pénz* mint magától értetődő, elmaradhatott.

Vö. SIMONYI, i. h. CSÜRI BALINT, MNy. XIV, 256.

27. A mondattani tapadással lélektani szempontból rokontermészetűek azok az esetek, midőn valamely szóhoz egy-egy társadalmi csoporton belül új képzetelemek tapadnak, s az új, szűkebb jelentésű szó elterjed az egész nyelvközösségben. A csoportnyelvekben a tapadás folyamata meg van könnyítve azáltal, hogy egyfoglalkozásúak, hasonló életmódúak, egy társadalmi rétegbe tartozók között az eszmetársulás iránya sok egyénnél ugyanaz; az értelem pontosabb meghatározása nélkül is megértik egymást, másrészt a kifejezések gyakorisága érthetővé teszi a tágabb értelmű szokat is. A *szűrni* ige jelentése általában 'filtrare', de már *szüret* csak a *bor-szüretet* jelenti. Ezt az értelmét nyilván a szőlősgazdák körében nyerte. Hasonló szakkifejezések, mesterszók: *vetés*, ma csak *magvetés* értelemben, sőt további jelentésváltozással: a 'kisarjadzott gabona'. *Rántás* és *dagaszt* a konyhában kapták mai sajátos, szűkebb jelentésüket. A *fellép*, *fellépés* szavak hallatára a legtöbb ember a színházra gondol. Az *avatás* szóhoz a posztókallósok körében egészen más állandó képzetelemek tapadnak, mint pl. egyetemi körökben.

28. Nem minden esetben tudunk rámutatni arra a mondattani vagy társadalmi okra, amely a képzettársulások egy irányba terelésével a tapadást előidézi. Különösen áll ez a semleges jelentésű szavakról, amelyek időfolytán rendszerint hol jó, hol rossz mellékértelmet vesznek fel. A *hír* lehet jó is, rossz is, mégis a *híres* melléknév ma csak 'jó hírű' értelemben használatos. A *hirhedik* ige régen jó értelemben is járta: *Kywe hyrhót az ew zentseeges volta*, olvassuk az Érdy-kódexben (410. l.). *Hirhédik* még Tzs. 1838 szerint is a. m. *híresedik*, s VÖRÖSMARTY 1841-ben így szólíthatta LISZT FERENCET: *Hirhedett zenésze a világnak*, s még JÓKAI is ezt írja a Régi jó táblabírákban: „az ötödik (levél) ezüstneműekről szólott *hirhedett* ötvöshöz“. Ma *hirhedt* csak 'berüchtigt', s nem 'berühmt'. *Elkövetni* mai nyelvszokásunk szerint csak a *rosszat* lehet, de a XVIII. században FALUDI még ezt írhatta: A keresztyén ember kötelessége: hogy a gonoszt elkerülje és a *jót elkövesse*. A *sors* ma is közönyös szó; egyaránt beszélhetünk *jó* és *balsorsról*; ellenben a *szerencse*, amely régebben a *sors* egyértékese volt, ma csak *jó szerencse*, a *végzet* viszont csak *balvégzet*.

Lélektani szempontból a felsorolt esetek is a tapadás csoportjába tartoznak, ha nem tekinthetők is mindig szorosabban vett mondattani tapadásnak, amennyiben a mellékképzetet nem mindig külön szó, hanem gyakran csak a kísérő gesztus vagy hanghordozás fejezi ki. Ha pl. ezt a mondatot: *No te híres!*, gúnyos hanghordozással mondom, a *híres* mindjárt a *komisz* szinonimjává lesz.

Vö. KR. NYROP. Das Leben der Wörter 57; GOMBOCZ i. h. 4.

29. A jelentésváltozások második főcsoportját a tapadással szemben vonzásnak nevezhetjük. Azok a képzetársulások, amelyeknek a jelentésváltozások e második főformája külső nyilvánulásai, nem az állandó vagy gyakori mondatbeli vagy szemléletbeli kapcsolatokból indulnak ki, hanem a képzetek beíső, tartalmi vagy hangulati rokonságában gyökeredznek. Kétségkívül itt is a simultán képzetársulásnak jut a főszerep, az assimilatiónak, ha ugyanazon érzékterület képzetei kapcsolódnak, s a complicatiónak, ha a társulás különböző érzékterületek képzetei között történik. A megfelelő jelentésváltozásokat röviden assimilatiós és complicatiós jelentésváltozásoknak nevezhetjük.

Vö. L. ROUDET i. h. 690 (nála: *changements résultant d'une association par ressemblance représentative ou ressemblance affective des idées*).

30. Az assimilatiós jelentésváltozás leggyakoribb formája két azonos elemekkel bíró képzetkomplexum apperceptív assimilatióján alapul. E lelki folyamat természetes következménye, hogy úgy érezzük, hogy az assimiláló képzethez társult hangsor az assimilált képzethez is tartozik. Lélektani szempontból azonosítással, a külső, nyelvi változást tekintve, névátvitellel van dolgunk.

A lelki folyamat egyszerűségét bizonyítja az a körülmény is, hogy rendszerint legközvetlenebb megfigyelésünk körébe eső tárgyak nevét visszük át tőlünk távolabb eső tárgyakra. Ide tartozik mindenekelőtt az assimilatiós jelentésváltozásoknak az a gazdag csoportja, midőn saját testrészeink és cselekvéseink nevét visszük át a természeti tárgyakra és folyamatokra. Beszélünk a hegy lábáról, derekáról, gerincéről, a korszájáról, hasáról, füléről, csecseről, talpáról, a mák fejéről, a harang nyelvéről. Néha a szó testrész-jelentése el is homályosulhat; csak a rokonnyelvekből tudjuk, hogy ma leginkább 'stengel, schaft' jelentésben használt szár szavunk eredeti jelentése 'schieinbein' volt: f. *sääri*, md. *säjää*, zürj. *ššör* stb. 'schieinbein, schmalbein'. Öböl szavunk eredeti jelentése nem 'meerbusen', hanem 'kebel' (= mong. *öbür* 'kebel, mell, a ruha öble').

Ez az anthropocentrikus szemlélet nemcsak a magyar nyelvet jellemzi; hasonló jelentésváltozásokat más nyelvekből is idézhetnénk. Nemcsak a magyar fejezi ki a 'finire' fogalmát a befejez igével; ugyanez a szemlélet van a finn päättä, a tör. başarmak igékben is. A magyar mellett, felett, hátra kifejezések, amelyekben már alig érezzük a mell, fő, hát testrész-szókat, lélektani szempontból nem különböznek a finn rimällä, mellett' (= *rinta* 'mell'), päällä, felett' (= *pää* 'fej'), vagy a török başında, mellett' (= *baş* 'fej'), arkamda, mögöttem' (*arka* 'hát, nyakszirt') kifejezésektől.

Az idetartozó jelenségek egy részét a stilisztika a metaphorák fejezetében tárgyalja, holott nyilvánvaló, hogyha a korszó nyílását szájnak nevezem, nem hasonlósági átvitellel van dolgunk, ami az egyező és nem egyező jegyek tudatos mérlegelését feltételezné, nem átvitel, hanem azo-

nosítás történt. Az apperceptió pillanatában az uralkodó képzetek egyezése mellett az eltérő elemek annyira a háttérbe szorulnak, hogy *száj* a korsónyílás *adäquat* nevének tűnik fel.

Vö. SZOLÁR FERENC, Jelentéstanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásokról. NyF. XXXV.

31. Az eddig tárgyalt legegyszerűbb esetekben az uralkodó képzet a jelentésváltozás megtörténte után is ugyanaz maradt; sokkal változatosabb, érdekesebb jelenségcsoportot alkotnak azok az esetek, midőn az assimilatiót és névátvitelt nyomon követi az uralkodó képzet megváltozása. A környező természeti viszonyok megváltozásával, társadalmi átalakulásokkal s az ember által teremtett kultúra sokirányú fejlődésével szükségképen együtt jár az apperceptió külső feltételeinek gyökeres megváltozása. Innen van, hogy míg az előbb tárgyalt esetekben némi eszmélkedés bárkit rávezethet a régi és új jelentés kapcsolatára, az uralkodó képzet megváltozása esetén rendszerint az új jelentéssel bíró szó etymológiai kapcsolatának a tudata is elhomályosul.

Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is régi jogszokások, babonák, társadalmi berendezések, egyszóval egész multunk emlékéit őrizzük. A *lábos* szó esetében, ha az etymológiai kapcsolat tudata még nem is, az uralkodó képzet már meglehetősen elhomályosult, különösen az olyanok előtt, akik a régi, nyílt tűzhely jellemző háromlábú fazekait már csak hallomásból ismerik. Az ország több vidékén a sors útján jutott rét- vagy erdőrészt még ma is *nyilasnak* nevezik, noha a kisorsolás már századok óta nem nyilvetéssel, hanem szalma- vagy gyufaszállal történik. *Fal* eredetileg 'vesszőfonadék'-ot jelentett (vö. finn *pato*, 'sepimentum, quo aqua in rivis cohibetur'), épp úgy, mint a ném. *wand* is, amely a *winden* ige családjába tartozik.

Az uralkodó képzet megváltozásának egyik leggyakoribb oka, hogy olyan szót, amely régebben csak egy szűkebb csoporton belül volt használatos, a nyelvközösség többi tagjai is eltanulnak, más szóval, ha műszóból közszó lesz. *Gyertya* eredetileg halászati műszó volt: szurokfenyőfáklya, amelyet az éjjeli halászat egy neménél használtak. *Szór* ma általában 'streuen'; valamikor csak a gabonát lehetett szórni (= tör. *sawur*, 'wannen, worfeln'). *Kontár* ma az ügyetlen ember, aki elrontja, amihez hozzáfog; régen csak az olyan mesterember, aki a céhen kívül dolgozott. A *csökönös* jelzót még a XVIII. sz. végén is csak a lóra alkalmazták; ez felel meg eredetének is (= tör. *čikin* 'stützig, störrisch, von pferden'); *szélhámos* a 'szélről fogott ló' volt, amely a többenél szabadabban fickándozhatott. Az eredeti uralkodó képzet nyilván olyan emberek körében homályosult el, akiknek lóval, kocsival nem sok dolguk akadt.

Gyakori az uralkodó képzet megváltozása a szólások körében is. *Körömszakadtáig tagad* ma egyértelmű ezzel: állhatatosan tagad, s nem is

gondolunk arra, hogy régen kínvallatás közben egy e célra szerkesztett hüvelykszorítófélével csakugyan leszakították a vádlott körmét, ha vallomást akartak belőle kicsikarni. Ha valakinek sietős dolga van, azt mondjuk: *körmére égett* a dolog. Kevesen tudják, hogy a szólásmód a régi kolostorokból került ki, hol az éjjeli ájtatosságok alkalmával a barátoknak bizonyára nem egyszer sietniök kellett az olvasással, hogy a szűken kiszabott, körmükre ragasztott gyertyadarabka a *körmükre ne égjen*. A földhözragadt szegény kifejezés uralkodó képzele ma nem ugyanaz, mint volt a jobbágyvilágban, amikor a szegény ember csakugyan *glebae adstrictus* volt.

Vö. KERTÉSZ MANÓ, Nyelvünk műveltségtörténeti emlékei. ΒΕΟΤΗΧ-émlék-könyv 481.

32. Bármilyen tanúságosak is az assimilációs jelentésváltozások művelődéstörténeti szempontból, lélektani értékre nem mérkőzhetnek a vonzás második főformájával, a *complicatiós jelentésváltozással*. Bármely nyelv történetében megfigyelhető, szinte kimeríthetetlen változatoságuk mindennél világosabban bizonyítja, hogy milyen rendkívül fontos szerep jut a különböző érzékterületekhez tartozó képzetek kapcsolódásának egész lelki életünk kialakulásában.

A *rikító* szó a *ri*, *rikat*, *rikolt* szócsaládba tartozik s eredetileg hangérezetre vonatkozott. Ha ma az eleven piros *rikító* pirosnak mondjuk, a névátvitel nyilván nem a két képzet tartalmi közösségén, hanem a hozzájuk fűződő *hangulat rökonságán* alapul. Igaz, hogy a két diszparat képzet kapcsolata nem olyan erős, mint az assimilatio esetében, de még mindig elég erős ahhoz, hogy a névátvitelt természetesnek találjuk, s hogy a *rikító* hangsor bizonyos színérzetet a *aequat* nevének tűnjék fel.

A *rikító* szó története egyszersmind példa a *complicatiós* jelentésváltozások legegyszerűbb formájára, a midőn t. i. érzéki érzetek nevét visszük át egyik érzékterületről a másikra. Itt is megjelölhetjük azokat az általános kereteket, amelyek között a képzettársulás mozog. Az átvitelek legnagyobb része a tapintási érzetek köréből van véve, más szóval íz-, szag-, hang- és színbenyomások leggyakrabban rökonhangulatú tapintási érzeteket idéznek a tudatunkba.

A *lágú* szó eredeti jelentése ‚mollis, weich‘, de már a régiségben gyakori *lágú-meleg* kapcsolat, a *lagymatag* származék és a *langy, langyos* mellékalak már hőérzetet jelent. Ugyanez a jelentésváltozás történt a vogulban is, ahol a m. szó északi vog. megfelelője, *lańšty* ‚weich‘ jelentésű, de a vogT. *lańšty* már a m. ‚lau‘. Ebben az esetben is nyilván *complicatióval* van dolgunk, mert a hőérzet a szorosabb értelemben vett tapintási érzettel szemben, noha egy érzékterületről való, diszparat képzetnek tekintendő. Más esetekben tapintási, hő- v. nyomásérzetek nevét visszük át szag-, hang- v. látási érzetekre. Íme néhány példa: *Nehéz*, fojtó *búze* van a ködnek. JÓKAI. *Lágú hangon* elkezdi a románcot énekelni. JÓKAI. Künn *tompa morajjal* távoztak a rendek. ARANY. Nem fogad váró lény *meleg szava*. TOMPA. A fordított irányú

képzettársulásra, midőn pl. színérzet nevével hangérzetet akarunk jellemezni, kevesebb példát idézhetni: Tompa, *sötét hangon* ily szavakat mondott. ARANY.

Az utóbbi esetekben persze még nem történt valódi jelentésváltozás, de a jelzős használat megfigyelése már csak azért is érdekes, mert az új jelentés állandósulását éppen a gyakori jelzős használat teszi lehetővé, úgy hogy a vonzás és tapadás folyamatai voltaképen összefonódnak.

Vö. SZEREMLEY CSÁSZÁR LÓRÁND, Jelentéstanulmányok a komplikációs jelentésváltozásokról. NyF. XXXVI.

33. A complicatiós jelentésváltozások második csoportjába tartoznak azok az esetek, amidőn külső tárgyak és állapotok nevét átvisszük érzéki érzetekre. A *vörös, vörös* ,rot' melléknév a *vér* ,blut' szó szabályos nomen possessorisa (a ma járatos *véres* analógiás alakulás) s eredeti jelentése ,blutig' volt. Egészen hasonló jelentésváltozás történt az osztjában (osztjÉ. *vír* ,blut' ∞ *virti* ,rot') s a finnben is (*veri* ∞ *verevä* ,piros-pozsgás'). A *szög*, *szög* szó jelentése, kül. hajra vonatkoztatva: ,brunus, subniger': Maga is *szög* legény, lova is szerezsen, Gyöngy. *Szög haját* megkente illatos kenettel, ARANY. Eredeti jelentése voltaképen ,die nelke', régen ugyanis a barna színnek egy változatát a szegfűről nevezték el. A *deres*, a *dér* ,pruina' származéka, egyszersmind színnévül is használatos.

34. Érzéki érzetek nevét lelkiállapotokra visszük át vagy a lelkiállapotot a velejáró testi változás nevével jelöljük. A fejlődés első szakában a szónak fiziológiai és lelki jelentése is van, s testi vonatkozása csak később enyészik el teljesen.

A *retteg* ige eredeti jelentése: ,reszket'. MURMELLIUS szótárában (1533) a *Populus tremula* magyar neve: *retégó fa* s a nép ma is ismer *rettegő* (azaz reszkető) fűvet. Már a következő mondatokban: „az asszonyallat nagy *retteghicen* elöwe yewe“, JordC.; „Myt *rettegz* eedes leanyom“, ÉrdyC., a *retteg* igének tulajdoníthatunk épp úgy testi, mint lelki értelmet. Ma a *retteg* igének (s a *retten*, *rettent*, *rettenetes* származékoknak már a nyelvemlékek korában is) csak lelki értelme van. Egészen hasonló a *rémül* története; a köv. példából: *földec remülenenec* koporsóc megnyilanae (NádC.), még kiteszik, hogy eredeti jelentése ,zittern' volt, amit egyébként a szócsaládba tartozó *remeg* gyakorító alak is kétségtelenné tesz.

Büszke szavunk a *büz* származéka s eredeti jelentése ,putidus' volt: „Egy *büszke*, magát pézmázó úrfiat csak azért öletett, mert' a rajta való szagot neheztellette“, írja BETHLEN, Önéletr. 38. De már az ilyen mondatokban: „*büzzel*, hetykén, *büszkén* szól“, lelki vonatkozása is van. Ma érzelmi velejárója is más, mint régen, amikor csak gáncsoló értelemben használták. A *büszke* ember *fennhéjázó*, *fennhordja az orrát*, *pöffeszkedik*, *fel-fuvalkodott*. Hasonló képzettársulásból fakadó átvitel magyarázza *gögös* szavunkat is. *Gögös* az olyan ember, aki kitolja a gégéjét, vagy mint

régen mondták: a *göggét*; „*kiülő göggel*... lépcselni taval kevélység volt“, írja FALUDI. A következő XVII. századi példák az átmenetet szemléltetik, midőn a szónak már kezd lelki vonatkozása is lenni: „Te magadat mely *nagy göggel* kezdted ottan tartani, mely fel kezdesz látni; *gögös* nyakkal jártanak“. NySz.

A *buta* szónak a székelységben megvan eredeti jelentése: *buta fejsze*, tompa, életlen f.'. Csak a nyelvtörténeti kutatás derítette fel, hogy nemcsak az 'obstupeo' jelentésű *hüledéz* származék, hanem a *hülye* (= *hülő*) melléknév is a *hül* igétől ered (vö. a népnél: *szájahült*, 'buta').

Ma csak az indulat, a harag *higgad*, *higgadt* gondolkodásról beszélünk. Eredeti jelentése: 'lágylul, enged, tisztul'; 1554-ben még ezt olvassuk: „az palazk tokba töltetem *bort higgadni*“. OklSz.

VÖ. SZEREMLEY CSÁSZÁR LÓRÁND, Jelentéstanulmányok, MNy. IV—V. ZOLNAI GYULA, A kevélység kifejezései a magyar nyelvben, Ethn. VI, 92.

35. A szóhangulat már az eddig tárgyalt jelentésváltozásoknál is nagy szerepet játszott. Néha az érzelmi velejáró az eredeti tartalmi képzetet egészen kiszorítja. A német *elend* (ófn. *eli-lenti*) eredeti jelentése 'száműzött, külföldön élő', s csak ebből fejlődött mai 'szenvedő, nyomorgó' jelentése.

A mi *vad* melléknevünk eredeti jelentése 'erdő' volt; bizonyítja ezt a megfelelő vogul *unt* 'wald' szón kívül a *vadon* kicsinyítő -n képzős származék is; tehát itt is olyan jelentésváltozás történt, mint a fr. *savage*, ol. *selvaggio* = lat. *si(a)lvaticum* esetében. A *rideg* a régiségben és a nép nyelvében ma is 'nőtelen fiatalembert, legényt; magános, páratlan, meddő, nem szaporítani való marhát' jelent. A 'magában élő, nőtlen' = 'unfreundlich, mürrisch' jelentésváltozás sok tekintetben a ném. *elend* szó történetére emlékeztet.

36. A másodlagos *complicatio* esetében külső cselekvések nevét használjuk lelki folyamatok jelzésére. Az eredeti és az új jelentésnek semmi közös eleme nincsen, mindamellett itt is mindig van olyan közbeeső fok, amidőn a szó külső és belső folyamatot is jelölt egyszerre.

Itt is a tapintási érzetek és a kéz reflexmozgásai uralkodnak. A m. *tud* 'wissen' finn megfelelője: *tuntea* nemcsak 'tud, érez', hanem (legalább *tunnustaa* származéka) 'megérint, megtapogat' is. *Tapasztal* a *tapint, tapogat* szócsaládba tartozik, s még a XVII. sz.-ban is gyakran előfordul 'tapogat' jelentésben: „Az asztalt, ha *megtapasztalja* az ember, melegséget érez“, írja MIKES. A török eredetű *ér* ige eredeti jelentése 'berühren, reichen, erreichen'; ma három származékát csak lelki folyamat jelölésére használjuk: *ért* (-t momentán-intensív képzővel), *érez* (-z gyakorító képzővel) és *érdekél* (-dékél gyakorító képzőbokkal). Ez utóbbi a régibb nyelvben még nem ritka 'hozzá-hozzáér' jelentéssel. MOLNÁR ALBERT az *agitare equum calcaribus* mondatot így fordítja magyarra: lovat sarkantyúval *érdekélni*. A *megfog* (régén csak így, vö. még ma is: *megfoghatatlan*; a ma szokásos *fölfog* a

német *auffassen* hatása alatt keletkezett) esetében az etymológiai kapcsolat tudata még nem homályosult el. Hasonló jelentésváltozás magyarázza a ném. *auffassen*, *begreifen*, fr. *comprendre*, ol. *capire*, finn *käsittää* igék elvont értelmét.

Vö. MOHAI LAJOS, Jelentéstanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásokról. Székesfehérvár, 1908.

37. A névhez fűződő jelentés egyidejűleg többirányú képzettársulás hatása alatt állhat, úgyhogy egyidejűleg többirányú jelentésváltozás indulhat meg. Különösen gyakori a tapadás és vonzás folyamatainak összefonódása. A *rikító* esetében pl. a névátvitelt a hangéreztről a színéreztre a két disparat képzet hangulati rokonsága tette lehetővé, de a *rikító* *piros*-féle jelzős szerkezetek gyakorisága tapadás útján szintén hozzájárult az új jelentés állandósulásához. A 'zittern' jelentésű *rém*-igező (vö. *remeg*) *rémül* származékának 'sich fürchten', *rémlik* származékának 'es dückt mir' jelentése fejlődött.

Még gyakoribb, hogy a különböző irányú képzettársulások egymásután lépnek fel s a szó több közbeeső állomáson keresztül jut el mai jelentéséhez. A régi *lábos fazék* elnevezés állandó uralkodó jegyű *assimilatio* eredménye. Ebből a jelzős kapcsolatból tapadás útján vált ki a rövidebb *lábás* név. Végre a tárgy megváltozása maga után vonta az uralkodó jegy megváltozását is. A *deres* melléknév eredeti jelentése: 'dérszínű' (*complicatio*s jelentésváltozás); a *deres ló* kapcsolatban nyerte 'schimmel' jelentését tapadás útján (hasonló tapadásal: *fakó*, *pej* t. i. ló). Végre a *deres* szó 'prügelbank' jelentése *assimilatio* eredménye. +

VI.

38. A megelőző fejezetekben tárgyalt önálló hang- és jelentésváltozásokkal szemben mindazon eseteket, amidőn valamely szó ill. mondatani szerkezet egy más szó vagy szócsoport ill. szerkezet vagy szerkezet-csoport *associatív* hatása alatt megváltozik, az *analógiás változások*, *analógiás alakulások* gyűjtőneve alá foglaljuk. Az *analógiás hatás* nem csupán a szó vagy szerkezet alakját változtathatja meg; megváltoztathatja az *analógia* ereje a szó jelentését s nyelvtani kategóriáját is.

Kétségtelen, hogy az *analógiás változások* egy része (*azok*, amelyek a szó hangalakját módosítják) lélektani szempontból az eddig tárgyalt változások közül az *associatív hangváltozásokhoz* állanak legközelebb. Csakhogy amíg minden *analógiás alakulásnál* szavak és szerkezetek emlékképei hatnak egymásra, addig az *associatív hangváltozások* esetében nem szó, hanem hang-interferenciával van dolgunk: ugyanazon szóképhangelemi befolyásolják egymást.

Vö. B. I. WHEELER, *Analogy and the Scope of its Application in Language*. [Cornell University Studies in Classical Philology] Ithaca, N. Y. 1887 (a kérdés irodalmát is adja 1876–1887); V. HENRY, *Étude sur l'Analogie en général et sur*

les formations analogiques de la langue grecque. 1888; HANNS OERTEL, Lectures on the study of language. III. Imitative and analogical changes. New-York, 1901.; W. WUNDT, Völkerpsychologie. Die Sprache² (Assoziative Fernwirkung der Laute). I, 431; B. DELBRÜCK, Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen,⁴ 1904, 161 kk.; H. PAUL, Prinzipien⁴ 106; H. BRÉAL, Essai de sémantique. Paris, 1904, 60; SIMONYI ZSIGMOND, Az analógia hatásairól, főleg a szóképzésben. NyÉrt. IX: 12; HORGER ANTAL, A nyelvtudomány alapelvei. Bpest. 1914, 62.

39. Minden analógiás változás alapja képzettársulás; de természetesen ez a tétel nem megfordítható: abból, hogy két szót vagy szerkezetet associatív kapocs fűz össze, nem következik, hogy e kapcsolat nyelvileg is kifejezésre jut.

Az analógia körébe eső nyelvi jelenségek tanulmányozásánál nagy hasznát veheti a nyelvtudomány is a kísérleti lélektan úgyn. szótársító kísérleteinek. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy amennyiben kísérleteinket egyazon nyelvközösséghez tartozó nagyobb számú egyénre kiterjesztjük, a hívószókra adott felelőszók szűkebb határok között mozognak, vagyis ugyanaz a hívószó a megfigyelték közül többenél, néha a megfigyelték túlnyomó többségénél ugyanazt a képzetet aktualizálja. Az ilyen esetekben kiemelkedő v. kiváltságolt szótársítással állunk szemben. A kiemelkedő szótársítások törvényeinek ismerete a nyelvtörténész számára is megkönnyíti az analógiás változások felismerését és magyarázatát, mert hiszen eleve valószínűnek tarthatjuk, hogy az analógiás hatás is abban az irányban halad, amelyet a nyelvközösség legtöbb tagjának társító iránya követ. Másfelől valamely nyelvben végbement analógiás változások, alakulások rendszeres összeállítása lélektani szempontból is érdekes lehet, mert hiszen az illető nyelvközösség kiemelkedő szótársításainak történetére vet világot.

¹ Vö. A. THUMB und K. MARBE, Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung, 1901; KORNIS GYULA, A lelki élet II, 291.

40. Az analógiás változások osztályozása csupán az alapul szolgáló képzettársulások természete szerint történhetik.

Míg a jelentésváltozásoknál az egyidejű képzettársulás két főformája, az assimiláció és a complicatio játszott a főszerepet, addig az analógiás változásoknál a főszerep a successiv képzettársulásnak jut. Itt is két főtípust különböztetünk meg. 1. Az olyan érzeteknek és képzeteknek, amelyek tapasztalatunkban egyidejűleg vagy közvetlenül egymásután jelentkeztek, megvan az a készségük, hogy egymást kölcsönösen följújítsák. 2. Minden tudati tartalom felújíthatja azt a tudati tartalmat, amellyel közös elemei vannak. Az első esetben érintkezési képzettársulással (berührungsassoziation, association par contiguïté), az utóbbiban hasonlósági képzettársulással (ähnlichkeitsass.) van dolgunk.

Ennek megfelelőleg az analógiás változásoknak is két nagy csoportját

különböztetjük meg. Ha az indukáló szót vagy szerkezetet az indukálttal érintkezési képzettársulás kapcsolja össze, külső analógiáról, ha hasonlósági képzettársulás fűzi össze, belső analógiáról beszélünk.

A belső analógia körén belül viszont aszerint, hogy az inductiót a jelentések egyezése (vagy ellentétes volta), a hangalak egyezése v. hasonlósága, a functió egyezése, avagy mind a hangalak, mind a jelentés részleges egyezése teszi lehetővé, megkülönböztetünk fogalmi és alakí, functionális és grammatikai analógiát.

Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy maguk a képzettársulási folyamatok is sokkal bonyolultabbak, hogysen szigorúan elhatárolt osztályokba való besorolásuk erőszak nélkül megtörténhetnék. Igen sok esetben a képzettársulásnak nem is egy, hanem egyszerre több oka működik közre. Ha pl. valaki a *narancs* hívószóra a *citrom* szóval felel, nehéz volna eldönteni, hogy a felidézést a két gyümölcs szín- és alakbeli hasonlósága könnyítette-e meg, vagy pedig az, hogy a két gyümölcsöt a kereskedésekben gyakran láthatni egymás mellett? Éppen ezért eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy az analógiás változások sem sorolhatók merev osztályokba, hanem meg kell elégednünk a főbb típusok megállapításával, amelyek között nem mindig könnyű megvonni a határvonalat. A *térül-fordul* = *térül-férül* változás esetében pl. az analógiás hatást a két szó állandó kapcsolata tette lehetővé, de bizonyára a jelentések szinoním volta is elősegítette.

41. Állandó vagy gyakori összetételek, ikerszók tagjait szoros külső associatív kapocs fűzi össze, aminek külső nyelvi eredménye igen sok esetben az lehet, hogy az egyik tag a másikhoz hasonlóbbá válik. A hasonulás iránya vagy előreható, vagy hátraható. Példák az előreható analógiás hasonulásra: a *széd-vész* állandó összetétel jelentése régen 'collecto' volt, Félegyházán ma is a. m. 'vásárol' MTsz. Az összetétel második tagja az elsőhöz hasonult; íme néhány XVII. századi példa: „Szőlő hegynek jövedelme, mely dézsmából és egyéb *szedő-vedő* szokásból adatik... *szedéssel vedéssel* adózással senkinek nem tartoznak“ (1638, NySz.). „Aprónként *fölszedik-vedik*... füzetésüket“ (LÉPES BALINT, NySz.). Dunántúl ma is: *szédi-vedi* 1. 'molnár'; 2. 'rongyszedő zsidó'; „Abbú *szédem-vedem* ki vörseimet“ (Bakony, MTsz.). Hasonló példák: *egyszer-másszor* (o: *eccer-másszor*) = *ecci-mácci* Udvarhelym. MTsz. A Székelyföldről idézett *máccor* változat is csak az **eccer-máccor* kapcsolatból válhatott ki. *Térül-férül* Székelyföld = *térül-fordul* NySz., MTsz. (Csallóköz, Alföld, Háromszék). *Mézes-mázos* 'hizelgő' = *mézes-mákos* C., MA., PP. 'cocetum'. *Kecskebucskázik* Székelyföld, *kecskebicskázik* Dráva mell. (ebből elvonással: *kecskebucska* Székelyföld, *kecskebicska* Dráva mell.) 'bukfencezik' ill. 'bukfenc' = *kecskebukázik* Baranya m., Székelyföld, *kecskebuk(k)a* Erdély, MTsz. A szólás eredeti alakja: *bejártuk Ungot-Bereget*, de már ebben: túl voltunk *unjon-berken*, a második tag az elsőhöz idomult, vö. MNy. VII, 288.

Példák a hátraható hasonulásra: a régiségben *örökkől örökké* (vö. *ewrekkel ewrekkke* EhrC. 8; *örökkől örökke* SándC. 28) = *örököl örökké* (vö. *ewrekewl ewreweke* EhrC. 19; *erekwl erekkee* ÉrdyC. 341); ugyanígy a mai *örökkön örökké* (vö. *mindörökkön örökkétig* Udvarhely m. MTsz.) = *örökön örökké*. Ezt a szólást: bejártam *Tolyát Baranyát*, már Barczafalvi így idézi: bejártam *Toronyát Baranyát*, Hevesben pedig, még teljesebb alaki kiegyenlítődéssel: b. má ók *Toronyát-Boronyát* (MNépkGy. IX, 326). *Kivilágos-kivirradtig* = *világos kivirradtig*.

Az analógiás hatás kiterjedhet az olyan összetételekre is, amelyeknek tagjai a mondatban nem egymás mellett, hanem egymástól távolabb helyezkednek el (distanzverbindungen). A *mintsem* kötőszó legtöbbszörre *inkább* kezdetű főmondatnál kapcsolatban szerepel. Ez magyarázza, hogy a Székelyföldön *mincsább* változata keletkezett: *Mintsább* rád köszöném, *inkább* elönteném, MNépkGy. III, 146; *Mincsább* érted szomorkodnám, *inkább* hideg vizet innám, Udvarhely m. MTsz. *Mentől-annál* helyett néha *mentül-antul-t* is hallhatni.

42. Állandó szósorok, felsorolások tagjait is szoros külső associatív kapcsolat fűzi össze, amely gyakran az egyes tagok analógiás egymásrahatásában nyer kifejezést.

A ném. *mitte-woche* eredetileg két szó volt, de a többi nap nevének hatása alatt kéttagú szóvá és hímneművé vált: *der Mittwoch*. A spanyol *lunes, miércoles* (= *Lunae, Mercurii* t. i. *dies*) alakját a *mártes, juéves, viérnes* (= *Martis, Jovis, Veneris* t. i. *dies*) analógiás hatása magyarázza, amely utóbbiakban persze a szóvégi -s etymológiai eredetű. A vulgáris latin *octember* (vö. ófr. prov. *octembre*, ószl. *oktēmbri*) = *october* a *september, november, december* szülötte. Éppen így a csallóközi *aprélus* MTsz. a *március, május* stb. hatása alatt keletkezett. A m. *hét* eredeti alakja, a rokonnnyelvek után ítélve (vö. osztj. *lābat*, vog. *sāt, sāt*) **ēt* lehetett; szókezdő *h*-ját csak a számsorban előtte álló *hat* hatásának köszönheti. A finn „7” szám-név eredeti alakja *seitsem* (gen. *seitsemän*) volt; a mai *seitsemän* (gen. *seitsemän*) alakot a háromtagú *yhdeksän, kahdeksän* magyarázza. A szabályos *kettőnk, kettőtök* mellett a régiségben *együnk, egyitek* (vö. *tú égfítec*: *unus vestrum*, MünchC. 64), *hármunk, hármotok* stb. szintén szabályos személyragos alakok állottak. A ma elterjedt *egyőnk, egyőtök, hármótök, négyötök* alakokat csak a *kettőnk, kettőtök* hatásával magyarázhatjuk. Sőt az analógiás hatás a számnevektől a névmásokhoz is átcapott s *melyőtök, némelyikőtök, egyőnk-másónk* (MTsz.) alakok is keletkeztek.

43. Rímelő szavak is befolyásolhatják egymást. KISS ÁRON Magyar gyermekjátékgyűjteményében (291) az egyik versikének ilyen változatát olvassuk:

„Kinek látom kacagását,
Annak veszem zálogását”.

A latinban a *pons, mons, fons* hímnemű, míg ellenben *frons* nőnemű (vö. az olaszban is *il ponte, il monte, de: la fronte*); a franciában a rimelő szavak hatása alatt a *frons* is hímneművé vált: *le front*.¹

¹ Vö. RISOP, Begriffsverwandtschaft u. Sprachentwicklung. Berlin, 1903.

44. A belső analógiás változások első csoportjában a szavak vagy szerkezetek egymásrahatását a jelentések egyezése v. rokonsága (ill. ellentétes volta) teszi lehetővé, tehát fogalmi hasonlással van dolgunk.

A fogalmi hasonulás eredménye lehet mindenekelőtt az indukált szó v. szerkezet hangalakjának megváltozása. Ha valamely *a* képzet *b*-vel associatív kapcsolatban van, e kapcsolat megnehezíti *a*-nak *c*-vel való társulását; ha azonban *a*-nak mégis sikerült *b*-vel is, meg *c*-vel is associálódnia, akkor a reproductió alkalmával *b* is, meg *c* is felújulni törekszik, ami az egyik tényleges felújulását megnehezíti, vagy ha az egymást gátló képzetdispozíciók egyszerre érvényesülnek, keverékképzet, ill. szó keletkezik.¹

Rokonértelmű szók vagy szerkezetek keveredése: *cifornyás* THALY, Adal. II, 90 = *cifra* × *cikornyás*; *pirkallik* Bars m. MTsz. = *pirkad* × *pitymallik*; *ordibál* = *ordít* és *kiabál*.² Néha rokonértelmű szócsaládok kölcsönösen kiegészülnek a hiányzó tagokkal: *mocsár* (*mocsér* Gömör m., MTsz.), *mocsaras, mocsolya, mocsok, mocskos, mocskol* ~ *pocsaras* MTsz., *pocsér* Tolna és Gömör m. MTsz., *pocsolya, pocsok, pocskos, pocskol, pocséta*. Persze ebben az esetben a képzetkapcsolatot az alakok hasonlósága is elősegítette. Régen így mondták: *törődik vmi*; a mai *törődik vmivel* szerkezet a rokonértelmű *gondol vmivel* hatása alatt keletkezett. A nem ritka *láttam Pétert, hogy jön* úgyn. attractió szerkezet a *láttam Pétert jöni* és *láttam, hogy Péter jön* szerkezetek keveredése.³

¹ KORNIS GYULA, A lelki élet II, 283. — ² Vö. SIMONYI ZSIGMOND, Kombi-náló szóalkotás, 1890; Nyr. XX, 407, 543, NyK. XXIV, 129, Nyr. XXVIII, 433; SZINNYEI, Nyr. XIX, 75; SZARVAS G., Nyr. XX, 39, 450. — ³ Vö. KERTÉSZ MANÓ, Analógia a mondatszerkesztésben. Nyr. XXXIV.

45. Még gyakoribb az ellentétes jelentésű szók és szerkezetek egymásrahatása. Az ellentétes képzetek éppen korrelatív voltuknál fogva kölcsönösen egymásra vannak utalva, egymást kölcsönösen megvilágítják. Az ellentétek szerint való felidézés a kísérleti vizsgálatok tanúsága szerint is a leggyorsabban megy végbe.¹ Így keletkezett a vulgaris latinban a *grevis* = *gravis* (vö. ol. *greve*, fr. *grief*) az ellentétes jelentésű *levis* hatása alatt. Így keletkezett a magyarban a *lovagol* (majd később a *kutyagol, szamaragol* a *lovagol* igéből elvont *-gol* képzővel) a szabályos *gyalogol* ellentétéképen. Ma azt mondjuk *falusi* (régen *falus*) a *városi* hatása alatt. Az alaktanilag érthetetlen *örömetes, keservetes* NySz., *kényelmetes* mellékneveket az ellentétes jelentésű *örömetlen, keservetlen, kényelmetlen* analógiája hozta létre. A régi logikus *szükölködik vmi nélkül* szerkezetet kisso-

ritotta a *szűkülkedik* vmiben a *bővelkedik* vmiben hatása alatt. Ha BAJZA egy helyen ezt írja: *nem messze hozzájok*, e h. *tőlük*, nyilvánvaló, hogy a *közel hozzájuk* szerkezet csillant fel lelkében.

¹ Vö. KORNIS GYULA, A lelki élet II, 193; JODL, Psychologie II, 162.

46. Az indukáló és az indukált szó jelentésének egyezésén vagy ellentétes voltán alapuló hasonulás megváltoztathatja az indukált szó nyelvtani kategóriáját is. Különösen gyakori a grammatikai genus analógiás megváltozása.

A latin *aestas* nőnemű, a francia *l'été* hímnemű, nyilván az egy fogalomkörhöz tartozó hímnemű *le printemps*, *l'automne*, *l'hiver* szavak hatása alatt. A fr. *nuît* nőnemű, mégis egyik összetétele, *minuit* hímnemű: *vers le minuit* stb.; a nemváltozás csupán az ellentétes értelmű *le midi* hatása alatt mehetett végbe. Ha a latin *mare* az olaszban (*il mare*) és a spanyolban (*el mar*) szabályosan hímnemű, míg a franciában (*la mer*) nőnemű, a nemváltozás okát csupán a nőnemű *la terre* associatív hatásában kereshetjük.

Persze a felsorolt esetekben az analógiás inductiót a fogalmi kapcsolaton kívül megkönnyítette az is, hogy a *midi—minuit*, *terre—mer* szó-párok állandó kifejezésekben is gyakran kerülnek egymás mellé: *de midi à minuit*, *sur terre et sur mer* stb., tehát a fogalmi hasonulás folyamata összefonódott a külső analógiás tapadással.

Vö. Risor, i. m.

47. A belső analógiás változások második csoportjába azok az esetek tartoznak, midőn a szavak egymáshatását a hangalak teljes vagy részleges egyezése teszi lehetővé, s az associatív hatás következtében a szó jelentése vagy funkciója, ill. nyelvtani kategóriája változik meg.¹

A német *wahnsinn*, *wahnwitz* összetételek első tagja voltaképen a régi német *wan* 'üres' melléknév, de a mai nyelvérzék, mint a helyesírás is mutatja, a *wähnen* igehez kapcsolja. A m. *iromba* szó eredeti jelentése 'pettyegetett, kendermagos tyúk', de az újabb irodalmi nyelvben, a rokonhangzású *otromba* hatása alatt valóságos jelentésváltozáson ment keresztül, s az 'otromba, idomtalan, esetlen' egyértékessévé vált, sőt egy feljegyzés szerint már a palóc nép is használja személyről is 'esetlen, durva' jelentéssel (MTsz.). Az *ildomos* régi jelentése 'okos, ravasz'. A 40-es években SZÉCHENYI felújította s azóta, az *illő*, *illedelmes* szavak hatása alatt az 'anständig' jelentést fűzzük hozzá (ilyen jelentéssel él állítólag Gyöngyösön is, Nyr. II, 181). *Padmaly* szláv eredetű szó (= szl. *podmol*, 'vom wasser unterwühlter ort') s eredetileg s a népnél ma is a 'viztől alamosított partot' vagy a 'sürgődör oldalfülkéjét' jelenti. Ha újabb íróink (JÓKAI, HERCZEG) 'plafond' értelemben használják, a hasonló alakú *padlás* szó associatív hatása nyilvánvaló (Vö. MNy. III, 384, XII, 27). *Iratos* a. m.

,tarka'; ha BÁRSONY ISTVÁN egy helyen *íratos illatokról* ír, nyilvánvaló, hogy az *ír* ,balzsam' szó hatása alatt tulajdonít az *íratos* szónak ,balzsamos' jelentést (Vö. MNy. III, 384, XII, 27).

¹ SCHMIDT, Die Gründe des Bedeutungswandels, 1894, 29. l.; TOLNAI, MNy. XII, 27, XV, 132.

48. Kissé eltérő esetek azok, midőn két, gyakran heterogén jelentésű szó hangalakjaik hasonlósága alapján társul s az egyik, rendszerint az ismertebb, a gyakoribb a másikat mind hangalak, mind jelentés tekintetében assimilálja (népetymológia).

A mai németben a *Friedhof* szóhoz a ,béke' képzetét kapcsoljuk s úgy érezzük, hogy az összetétel első tagja a *Friede* szó, pedig (vö. kfn. *vrühof*) voltaképen ,der eingefriedigte hof', ,körülkerített udvar' volt.

Eppen így a *Sündflut*-ot nyelvérzékünk a *Sünde* összetételei közé sorolja, pedig voltaképen részint alaki, részint fogalmi hasonulással keletkezett a *sin-vluot*-ból: ,der allgemeine flut' (vö. ófn. kfn. *sin* ,überall, immer'). A m. *tubarózsa* *Polyanthes tuberosa* növénynevének eredetileg sem a *tubá*-hoz, sem a *rózsá*-hoz nincs semmi köze, mert hiszen a lat. *tuberosa* ,gumós' név átvétele. Hasonlóesetek: *arnica* > m. *árnyék* fű, *radix colombo* > m. *kolompos* gyökér stb.

Vö. WUNDT, Die Sprache I^o, 466; OERTEL, i. m. 185.

49. Nyelvkeveredés esetében két különböző nyelvhez tartozó részben szinoním szavak szoros képzettársulási kapcsolata gyakran jelentésváltozást idéz elő olyan irányban, hogy az egyik szó jelentésének köre kiegészül s a másikéhoz teljesen hasonlóvá válik. A m. *világ* szó eredeti jelentése csak ,lux', vö. votj. *valk* ,fényes, ragyogó', md. *valda* ,világos', f. *valkea* ,fehér'. Mai gyakoribb ,mundus' jelentését a szl. *světī* hatása alatt nyerte, amelynek ,lux' és ,mundus' jelentése van.

Megkönnyíti az analógiás jelentésváltozást, rokon nyelvek keveredése esetén, a két szó etymológiai kapcsolatának, rokon voltának tudata is. Egy amerikai író ezt írja: you *overdrive* your duties; nyilván a német *übertreiben* szó hatása alatt használja *exaggerate* h. az *overdrive* igét s tulajdonít neki ,túloz' értelmet.¹

¹ OERTEL, i. m. 167.; KR. SANDFELD-JENSEN, Notes sur les calques linguistiques. THOMSEN-Festschrift 1912, 166—73.

50. Van példa arra is, hogy hasonló hangalakú szavak associatív kapcsolata a grammatikai kategória megváltozását idézi elő. A *gyámol* szó eredetileg főnév; ha KAZINCZY és BERZSENYI igének kezdik használni, a kategóriaváltozást nyilván a nagyszámú *-ol -öl* képzős denominális ige (*fűstöl*, *orvosol*, *darabol*, *igazol* stb.) képzettársulási hatása idézte elő.

51. A belső analógiás változások harmadik, leggazdagabb s a nyelvfejlődés szempontjából legfontosabb csoportjába a nyelvtani hasonulások tartoznak.

Ugyanazon szónak különféle ragos és képzős alakjai vagy flexiós változatai képzetsort alkotnak lelkünkben, amelynek tagjait a részben közös jelentés és a részben közös hangalak alapján associatív kapocs fűzi össze. Ilyen sorok pl. ház, házat, házak, házas, házasodik, házasság; ír, írunk, írtam, író, írás, irodalom, iratos. Az etymológiai képzetsorokat összefűző kapocs különböző erejű lehet. Minél teljesebb a jelentésbeli egyezés, annál szorosabb a kapocs; pl. a ház ∞ házat, házas, míg ellenben a házasság, házasodik szavaknál az uralkodó jegy megváltozása az etymológiai kapcsolat érzetét is meggyengítette. Ugyanígy az írok, írtam, írás származékok szorosabban kapcsolódnak az ír alakhoz (és egymáshoz), mint a kissé megváltozott jelentésű irodalom származék. Gyökeresebb jelentésváltozásnak (kül. ha alakváltozással jár együtt) az lehet a következménye, hogy az illető szó etymológiai hovátartozásának tudata elhomályosul vagy egészen megszűnik. A háza ‚nach hause‘ és ‚das vaterland‘, megfontol ‚überlegen‘ esetekben még némi eszmélkedés rávezethet arra, hogy a ház és font származékaival van dolgunk, de már a hettyke ‚keek‘, hülye ‚blöd‘, átkoz ‚verwünschen‘ szavakról csak a nyelvtörténeti kutatás deríthette ki, hogy a heggy, heggyés, hül és áld szócsaládba tartoznak. Az ilyen szavakat zolált, elszigetelt szavaknak nevezzük.¹

Minél teljesebb valamely etymológiai soron belül az alaprész, a tö alaki egyezése, annál szorosabb a tagok képzettársulási kapcsolata. Az állandó tövű ház, házat, házas, háznál stb., lép, lépünk, lépni, lépés stb. származékok szilárdabb, szorosabban kapcsolt képzetsort alkotnak, mint a változó tövű vész, vettem, venni, vevő; aluszik, álom, olt; az, oda, úgy. Leglazább a kapcsolat az úgyn. nyelvbéli kiegészülés esetében (suppletivismus), midőn különböző tövek, ill. származékaik alkotnak közös paradigmát, pl. van — lesz, hívá — parempi, bonus — melior — optimus; je vais — nous allons — j'irai.

Másfelől különböző tövek azonos funkciójú alakjai grammatikai képzetsort alkotnak, így pl. valamennyi többesszám, valamennyi genitívus, valamennyi mult igealak stb. Ha a közös funkció képzetének közös alaki exponense van, a tagok associatív kapcsolata szorosabb, pl. a házak, lázak, vázak többesek, a tesztek, veszek, leszek, hiszek pr. 1. személyek, a legis, regis, gregis genitívusok egymást könnyebben felhújtják, mint pl. a házak, ökrök, darvak többesalakok, a tesztek, vagyok, jövők, lépek 1. személyek, midőn a funkció alaki kitevője csak részben közös, vagy a rosae, domini, regis, manus genitívusok, midőn a közös funkció alaki exponensei merőben különböznek.

¹ HORGER, i. m. 118.

52. Az etymológiai és nyelvtani képzetsorok többszörösen keresztezik egymást. A vész, vettem, vevő, vétel stb. etymológiai sor minden egyes

tagja más-más nyelvtani sorba tartozik: *vész, lesz, megy, van: vöttem, löttem, mentem, voltam; vétel, tétel, hitel, vitel* stb. Viszont pl. a *házak, emberek, egék* stb. nyelvtani sor tagjai más-más etymológiai sorba valók: *ház, házias, házi; ember, emberi, emberség, ég, égi, égnek* stb.

E kereszteződések teszik lehetővé, hogy lelkünkben, képletesen szólva, etymológiai-grammatikai arányok keletkezzenek: *láz: lázas = máz: mázas; kel: költ = telik: tölt; tész: tőtt: tővő: tétel = vész: vött: vövő: vétel*.

E lelki arányok fontossága a rendes beszédműködés szempontjából nyilvánvaló: hiszen ezek tesznek bennünket képessé arra, hogy egy-egy etymológiai képzetsor (v. nyelvtani képzetsor) hiányzó tagját pótoljuk, újból megalkossuk. A beszélés tulajdonképen folytonos analógiás képzés és hasonítás. Ha valamely nyelvet folyékonyan beszélünk, minden habozás nélkül képezzük a főnév eseteit, az ige alakjait, az alapszók származékait, anélkül, hogy őket minden egyes esetben külön megtanultuk volna. A beszélés javarészt nem másoktól eltanult, begyakorolt alakok reprodukálása, hanem új alakok teremtése, amire bennünket az ismertetett arányok tesznek képessé. Valóságos lappangó paradigmászerű képzetsorok vannak bennünk; nem egyes önálló képzetek, hanem elemi működési készségek, s ezek közül esetről esetre az hat, amelyekre a tudat állapota éppen kedvező.

A lelki arányok segítségével megalkotott új szóalak vagy megegyezik a hagyományos alakkal (ez a gyakoribb eset), vagy nem; utóbbiak a szorosabb értelemben vett „analógiás alakulások“ (vagy, mint a régi, nem szerencsés elnevezés őket megbélyegezte: a „hamis analógia“ szülőttei) csak egyes elszigetelt esetek, amelyekben a rendes nyelvhasználatból való eltérés miatt az elemi erők működése szembeötlőbb.

54. Minden nyelv alaktanának a története voltaképen állandó küzdelem két erő között: a fiziológiai erő közt, amely a hangváltozások, kül. a feltételes hangváltozások által az etymológiai (v. nyelvtani) soron belül újra meg újra különbségeket hoz létre, és a lélektani erő, az analógia közt, amely e különbségeket kiegyenlíteni törekszik.

A *ház* és a *kéz* alanyesete valamikor így hangzott: **hazu, *kezü*, tárgy-esete: **hazut, *kezü*, tehát a tőhangzó állandó volt. A tővégi rövid magánhangzók lekopása után a tőhangzó az alanyesetben pótló nyujtással megnyúlt, s ilymódon *ház, kéz* ∞ *házat, kezét* kerültek egymás mellé. A *kéz* esetében a tőhangzó váltakozása ma is megvan: *kéz (kézben, kézről* stb.) ∞ *kezet, kezes, kezek*. A *ház* esetében a szabályos **házat, *házias, *házak* alakokat a *ház* alanyeset hatása alatt keletkezett analógiás *házat, házak, házias* alakok kiszorították s rövid tőhangzóját csak az elszigetelt *haza* lativus őrizte meg. A hosszú tőhangzós *négy* analógiájára keletkezett a *négyen, négyes, négyet*, de még ma is szabályosan rövid tőhangzóval *négyed, negyven*. Ugyancsak a *daru, hamu*, szó alanyesetek hatása magyarázza a *darut, hamut, szót* tárgyeseteket, amelyek a szabályos *darvat, hamvat, szavat* alakokat már-már kiszorították. Máskor meg a ragos-képzős alakok ha-

tása alatt új alanyeset keletkezik. A *könyvet, könyves* stb. alakokból vonódott el a *könyv* nominativus a régi *könyü* helyett. Végre van példa arra is, hogy kettős irányú kiegyenlítődéssel alakpár, két külön szó keletkezik (utólag rendszerint jelentésmegoszlással), pl. a *szarú* ∞ *szarvat* váltakozásból egyrészt *szarv* ∞ *szarvat*, másrészt *szarú* ∞ *szarút*.

Az analógiás alakulások az igeparadigmákon belül épp olyan gyakoriak, mint a névszók körében. Valamikor a *metsz* és *játszik* igék ragozása egészen olyan volt, mint a *fekszik* igéé. Nyelvelméleinkben még *fekszén, metszén, fekütt, metütt, fekö, mető* (még ma is a Bodrogközben: *lábmető* MTsz.) állanak egymás mellett. Lassanként azonban a *metsz* és *játsz*-igéknél az *sz* elem, amely voltaképpen gyakorító képző, s mint ilyen csak a jelenidőben van helyén, átterjedt a többi igealakba is (*metszött, játszott, metsző, játszó*) s az analógia hatalmának csupán a *metél* és *játék* származékok állottak ellen. A szabályos *evő* mellett már 1663-ban előfordul az analógiás *esző* (vö. *észös* 'csipős' MTsz.), *hivő* mellett *nehezenhisző*.

55. Az eddig tárgyalt esetekben az alaki kiegyenlítődés egy szócsaládon v. paradigmán belül ment végbe s a főszerepet az etymológiai képzetsor játszotta. Más esetekben a hasonulás a funkciót kifejező alakítani elemekre vonatkozik s a nyelvtani képzetsor az uralkodó.

Újabbán gyakran hallhatni a hagyományos *engedj* helyett az *engess* felszólító alakot, vagyis az *enged*: *engedj* ige átsiklott a *vezet*: *vezess* típus-hoz. A közvetítő nyilván a közös mult-alak volt: *vezettem* ∞ *engedtem* (vö. *engettem*). A *várjam, várjad, várja* stb. alakokban a *j* a felszólító mód jele. Ez a *j* elem befurakodott mindenekelőtt a jelen idejű tárgyaz igealakok egy részébe (*várja, várjuk, várjátok, várják*), amelyekben eredetileg nem volt *j*, majd innen továbbterjedt a 3. sz. birtokos személyragos alakokba is: *karja* \leftarrow *kara*.

A vulgaris latinban a *qui, cuius, cui* hatása alatt **illi, *illujus, *illui* (vö. ol. *lui*, fr. *lui*) paradigma keletkezett. A lat. *amamus, dormimus, vendimus* szabályos francia folytatása **amains, *dormins, *vendeins* volna; a meglévő *aimons, dormons, vendons* több. 1. személyek közös *-ons* végzetét az egyetlen *sons* (\leftarrow *sumus*) analógiás hatása magyarázza. Képzőbokrok keletkezésénél és továbbterjedésénél is a nyelvtani képzetsor játsza a főszerepet. *Alapzat* az *alapoz* ige *-at* képzős származéka. A *homlokzat* (*homlokoz* ige sohasem volt!) világosan bizonyítja, hogy a nyelvérzék az *alapzat* származékot (és társait) így elemezte: *alap-zat* s egy *-zat* képzőbokrot vont el belőle. A *halász, vadász*: *halászat, vadászat* arányok születtek a *kalász* névszó mellé a *kalászat* 'áhrenlése' származékot.

56. A grammatikai analógiának egyik leggyakoribb esete az elvonás: új vagy új alakú, ill. jelentésű alanyeset megalkotása.

Leggyakoribb az igéből való elvonás; így keletkezett a *kasza*: *kaszál* típus hatása alatt a *kapál, piszkál* igékből a *kapa, piszka(fa)* nominativus.

Ugyanilyen elvonások *átok, ború, derű* az *átkoz, borul, derül* igékből. Ritkább a névszóból való elvonás. *Csend* (GYÖNGYÖSI óta) elvonás a *csendes* (= *csendesz* R.), *ildom* Széchenyiék elvonása az *ildomos* melléknévből. *Medve, jegénye* ebből van elvonva: **medvéd, *jegnyéd* (= szl. *medvědi*, szerb-horv. *jàgnjéd*), amely alakokat a magyar nyelvérzék kicsinyítő -*d* képzős származéknak érezett. Van példa a ragos (ill. ragosnak vélt) alakból való elvonásra is. Így keletkezett a *domikát* 'levesféle' (= oláh *dumicat*) mellett, amelyet a nyelvérzék tárgyesetnek érzett, vidékenként a *domika*-(leves) alak. A szerb *čardák* szabályos magyar megfelelője *csardák* = *csárdák* volna. A *csárda* alak alig lehet egyéb, mint népi elvonás a többesnek vélt **csárdák*-ból.

Az elvonás eredménye lehet új jelentésű nominativus is. A *cifra* szó eredetileg főnév volt s jelentése 'zérus' volt. Származékai: *cifrál, cifráz, cifrás*, nullákkal, köröcskéekkel díszít ill. díszített'. E származékokból a XVIII. sz. folyamán a 'geziert, schnörkelhaft' jelentésű *cifra* melléknevet vonták el. A *gége* szónak régen *gég, gög* alakja is volt (a *gége* voltaképen olyan elhomályosult birtokos személyragos alak, mint *mája, zúza*), innen *gögös* a. m. 'kiálló gégejú', majd complicatiós jelentésváltozással 'dölyfős'. A mai *gög* 'dölyf' elvonás a lelki jelentésű *gögös* melléknévből.

Vö. SIMONYI ZSIGMOND, Elvonás. Nyr. XXXII—III; HORGER, i. m. 71.

57. A belső analógiás változások negyedik csoportjába tartoznak azok az esetek, midőn a hasonulás alapja nem az alak vagy a jelentés, hanem a functió közössége.

Az angol *always, otherwise, lengthwise* határozószókhöz hasonult a *sometimes* (= *sometime*) adverbium is, sőt a közbeszédben a *nowheres, anywheres* (= *nouhere, anywhere*) is. A *bennetek, bennünk* partitívusok, mivel a mondatban gyakran szerepeltek tárgyképen, felvették a -*t* tárgyragot is: *bennünket, benneteket*. A régi *csendesz* melléknév a nagyszámú -*s* képzős melléknév (*heves, hűvös, vizes*) hatása alatt szintén *csendes-sé* vált. Az erdélyi íróknál előforduló *inkábbára* alakot a *többére, jobbára-féle-ra* ragós fokhatározók hatása magyarázza (MHat. I, 173).

